માર્ક્સ

રોજી, કિંમત અને નફો

દુનિયાના કામદારો, એક થાઓ!

કાર્લ માર્ક્સ

રોજી, કિંમત અને નફો

પ્રગતિ પ્રકાશન
મોસ્કો
૧૯૭૫

અનુવાદક — અતુલ સવાણી

સોવિયેત સંઘમાં મુદ્રિત

M $\frac{10101-1099}{014(01)-75}$

અનુક્રમણિકા

પ્રારંભિક

નાગરિકો,

વિષયની છણાવટ શરૂ કરતાં પહેલાં મને થોડીક પ્રારંભિક વાતો રજૂ કરવાની રજા આપો.

તળ યુરોપખંડમાં હાલ હડતાલોનો ખરેખરો જુવાળ ફેલાઈ ગયો છે અને રોજીમાં વધારાની માંગનો સામાન્ય પોકાર સંભળાય છે. આપણી કોંગ્રેસમાં પણ એ સવાલ ઊઠવાનો જ. આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળના અગ્રવર્તી ઘટક તરીકે તમારે આ પરમ મહત્ત્વના સવાલ અંગે ચોક્કસ ધોરણો ઘડી લેવાં જોઈએ. એટલે મારા સંબંધમાં તો મેં તમારી ધીરજને આકરી કસોટીએ ચડાવવાનું જોખમ પણ વહોરી લઈને સવાલની સર્વાંગી છણાવટને મારી ફરજ ગણી લીધી છે.

બીજી એક પ્રારંભિક વાત મારે નાગરિક વેસ્ટનના સંબંધમાં કહેવાની છે. તેમણે પોતાના દૃષ્ટિએ કામદાર વર્ગના હિતના કેટલાક ખ્યાલો તમારી સમક્ષ રજૂ કર્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેનું જાહેર સમર્થન પણ કર્યું છે, અને સાથે સાથે તેમને ખબર છે કે એ ખ્યાલો કામદાર વર્ગની અંદર બેહદ અણગમતા છે.* એવી નૈતિક હિંમતના કદમને આપણ સૌએ ખૂબ માનની નજરે નિહાળવું જોઈએ. મારા વક્તવ્યની રીત કશા ઢાંકપિછોડા વગરની હોવા છતાં મને આશા છે કે મેં તારવેલા નિષ્કર્ષમાં તેમને પોતાનાં ધોરણોના મૂળમાં પડેલા મારી દૃષ્ટિએ

---

*'આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર મંડળ'ની સામાન્ય સમિતિમાં અંગ્રેજ કામદાર જોન વેસ્ટને એવું ધોરણ લીધું હતું કે રોજીમાં વધારો થવાથી કામદારોની હાલતમાં સુધારણા નહિ થઈ શકે, અને કામદાર મંડળોને હાનિકારક પરિણામ ઉપજાવતાં સંગઠનો ગણવાં જોઈએ.—સં.

વાજબી ખ્યાલ જોડે મારી સહમતી વરતાઈ જશે. પરંતુ તેમનાં એ ધોરણોને વર્તમાન રૂપમાં તો હું સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ ગલત અને અમલની દૃષ્ટિએ જોખમી ગણાવ્યા વગર રહી શકું એમ નથી.

હવે હું આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કામગીરી વિના વિલંબે શરૂ કરી દઈશ.

૧. ઉત્પાદન અને રોજી

નાગરિક વેસ્ટનની દલીલના હકીકતમાં બે આધાર હતા: એક તો એ કે **રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનનો જથ્થો નિશ્ચિત બાબત** છે, ગણિતશાસ્ત્રીઓ કહેતા હોય છે તેમ **અચલ** રાશિ અથવા **પરિમાણ** છે. અને બીજો આધાર એ કે **એકંદર વાસ્તવિક રોજી,** અર્થાત્ તેના વડે ખરીદી શકાતાં પણ્યોના જથ્થાના આધારે માપવામાં આવે એ રોજી, **નિશ્ચિત** રાશિ છે, **અચલ** પરિમાણ છે.

તેમનું પહેલું કથન તો દેખીતું જ ગલત છે. તમે જોઈ શકશો કે દર વરસે ઉત્પાદનનું મૂલ્ય તથા જથ્થો વધે છે, રાષ્ટ્રીય શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ વધે છે, અને એ વધતા ઉત્પાદનની વહેંચણી માટે જરૂરી નાણાંના રાશિમાં સતત પરિવર્તન થતું રહે છે. વરસના અંતના સંબંધમાં તેમ જ એકબીજાની સરખામણીએ અલગ અલગ વરસોના સંબંધમાં ખરી હોય એ વાત વરસના દરેક સરેરાશ દિવસના સંબંધમાં પણ ખરી જ હોય. રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના જથ્થા અથવા પરિમાણમાં સતત પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. તે **અચલ** નહિ પરંતુ **પરિવર્તનશીલ** પરિમાણ છે, અને વસતિમાં થતાં પરિવર્તનોની વાત અલગ રાખીએ તોપણ **મૂડીના સંચયમાં** તથા **શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓમાં** થતા અવિરત પરિવર્તનને કારણે એમ જ હોવું જોઈએ. તદ્દન ખરી વાત છે કે **રોજીના સામાન્ય દરમાં** આજે **વધારો** થાય તો તેની માઠી અસરો ભલે ગમે એટલી થાય પણ એ વધારો **આપમેળે** ઉત્પાદનના જથ્થામાં **તાત્કાલિક** પરિવર્તન નહિ જ આણે. તે પહેલુંપ્રથમ તો હયાત પરિસ્થિતિના આધારે જ ચાલતું રહેશે. પરંતુ રોજીમાં વધારો થતાં **પહેલાં** રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદન જો **નિશ્ચિત** નહિ પણ **પરિવર્તનશીલ** હોય તો તે રોજી વધારા **પછીયે** નિશ્ચિત નહિ પણ પરિવર્તનશીલ જ રહેશે.

પરંતુ ધારો કે રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનના જથ્થાને **પરિવર્તનશીલ** નહિ પણ **અચલ** ધારી લઈએ તોપણ આપણા મિત્ર વેસ્ટન જેને તર્કસંગત નિષ્કર્ષ ગણે છે તે

તો પોકળ દાવો જ રહે છે. હું એક સંખ્યા લઉં છું, ધારો કે આઠ. એ સંખ્યાની **નિરપેક્ષ** મર્યાદાઓ તેના હિસ્સાઓની **સાપેક્ષ** મર્યાદાઓને પલટાતી અટકાવી શકે નહિ. ધારો કે નફા છ હોય અને રોજી બે હોય તો રોજી વધીને છ થઈ શકે અને નફા ઘટીને બે થઈ શકે, પણ કુલ સંખ્યા તો આઠની આઠ જ રહે. એટલે ઉત્પાદનના નિશ્ચિત જથ્થાથી રોજીનો નિશ્ચિત રાશિ કોઈ રીતે સાબિત ન થઈ શકે. તો પછી આપણા મિત્ર વેસ્ટન એવી નિશ્ચિતતાને કઈ રીતે સાબિત કરે છે? કેવળ દાવો કરીને.

તેમનો દાવો માની લઈએ તોયે તેની અસર સામસામી બે દિશાઓમાં થવી જોઈએ, પરંતુ તેઓ માત્ર એક જ દિશાની અસર બતાવે છે. જો રોજીનો રાશિ અચલ પરિમાણ હોય તો તેને વધારી પણ ન શકાય અને ઘટાડી પણ ન શકાય. એટલે કામદારો રોજીમાં અલ્પકાલીન વધારો લાગુ કરાવવામાં મૂર્ખાઈ કરતા હોય તો મૂડીદારો રોજીમાં અલ્પકાલીન ઘટાડો લાગુ કરાવવામાં જરાય ઓછી મૂર્ખાઈ ન જ કરતા હોય. આપણા મિત્ર વેસ્ટન એ વાતનો ઈનકાર નથી કરતા કે અમુક સંજોગોમાં કામદારો રોજીમાં વધારો લાગુ કરાવી **શકે** ખરા, પરંતુ રોજીનો રાશિ કુદરતી રીતે નિશ્ચિત હોવાથી તેની પ્રતિક્રિયા અવશ્ય થાય જ. બીજી તરફ નાગરિક વેસ્ટન એ પણ જાણે છે કે મૂડીદારો રોજીમાં ઘટાડો લાગુ કરાવી **શકે છે** ખરા, અને ખરેખર એવી કોશિશ નિરંતર કરતા રહે છે. રોજીની અચલતાના સિદ્ધાંત મુજબ, તેની પ્રતિક્રિયા આગલા કિસ્સાની સરખામણીમાં જરાય ઓછી ન હોવી જોઈએ. એટલે કામદારો રોજીના ઘટાડાના પ્રયાસ અથવા કદમની પ્રતિક્રિયા કરે તો એ વાજબી જ ગણાય. એટલે તેઓ **રોજીમાં વધારો** કરાવે તો એ વાજબી ગણાય, રોજીમાં ઘટાડા સામેની પ્રત્યેક **પ્રતિક્રિયા** રોજી વધારવા માટેની **ક્રિયા** હોય છે. એટલે **રોજીની અચલતાના** નાગરિક વેસ્ટનના પોતાના સિદ્ધાંત મુજબ કામદારોએ અમુક સંજોગોમાં એકતા સાધીને રોજીમાં વધારા સારુ સંઘર્ષ લડવો જોઈએ.

તેઓ આવા નિષ્કર્ષને નકારી કાઢે તો જેમાંથી એ નિષ્કર્ષ તરી આવે છે તે આધારને પણ તેમણે તજી દેવો જોઈએ. તેઓ એમ ન કહી શકે કે એકંદર રોજી **અચલ રાશિ** છે, પરંતુ તેમણે એમ કહેવું જોઈએ કે **રોજીમાં વધારો** થઈ ન શકે અને થવો ન જોઈએ, બલકે મૂડીને રોજી ઘટાડવાનું મન થાય ત્યારે રોજી **ઘટી** શકે અને **ઘટવી** જોઈએ. તમને માંસને બદલે બટાકા અને ઘઉંને બદલે જવ ખવડાવવાનું મૂડીદારને મન થાય તો તમારે તેની મરજીને રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના નિયમ તરીકે સ્વીકારી લઈને તાબે થઈ જવું જોઈએ. એક દેશ

કરતાં બીજા દેશમાં, દાખલા તરીકે ઈંગ્લૅંડની સરખામણીએ અમેરિકામાં, રોજીનો દર ઊંચો હોય તો એવા તફાવતનો ખુલાસો તમારે અમેરિકી મૂડીદાર અને અંગ્રેજ મૂડીદારની મરજી વચ્ચેના તફાવતમાંથી મેળવી લેવો જોઈએ. એવી પદ્ધતિથી કેવળ આર્થિક પરિઘટનાઓનો જ નહિ પરંતુ બીજી તમામ પરિઘટનાઓનો અભ્યાસ પણ ખૂબ જ સરળ બની જશે.

પરંતુ તે છતાં અમે કદાચ એવો સવાલ પૂછીએ કે અમેરિકી મૂડીદારની મરજી અંગ્રેજ મૂડીદારની મરજીથી જુદી કેમ છે. એ સવાલનો જવાબ મેળવવા માટે તમારે **મરજીના** ક્ષેત્રની બહાર જવું પડશે. કોઈ પાદરી મને જણાવી શકે કે પરમાત્માની મરજી ફ્રાંસની બાબતમાં એક છે અને ઈંગ્લૅંડની બાબતમાં એથી જુદી છે. હું મરજીની એવી દ્વિવિધતાના ખુલાસાની માગણી કરું તો તે મને કદાચ ઉદ્ધતાઈથી જવાબ આપે કે પરમાત્માની મરજી ફ્રાંસની બાબતમાં એક અને ઈંગ્લૅંડની બાબતમાં એથી જુદી મરજી ધરાવવાની છે. પરંતુ આપણા મિત્ર વેસ્ટન સમગ્ર બુદ્ધિવ્યાપારના એવા પૂરા નિષેધનો દલીલ તરીકે ઉપયોગ બેશક કદી નહિ જ કરે.

મૂડીદારની **મરજી** તો ચોક્કસ જેટલું બને એટલું હડપ કરી જવાની જ હોય. આપણે તેની **મરજી** અંગે ચર્ચા નથી કરવાની, આપણે તો તેની **શક્તિ, એ શક્તિની મર્યાદાઓ**, અને **એ મર્યાદાઓના રૂપલક્ષણ** અંગે પરીક્ષણ કરવાનું છે.

૨. ઉત્પાદન, રોજી, નફા

નાગરિક વેસ્ટને આપણી સમક્ષ કરેલા નિવેદનનું સંક્ષિપ્ત તારણ કાઢી શકાય એમ છે.

તેમના સમગ્ર બુદ્ધિવ્યાપારનો સાર આવો છે: નાણાના રૂપમાં રોજી ચાર શિલિંગને બદલે પાંચ શિલિંગ આપવાની ફરજ કામદાર વર્ગ મૂડીદાર વર્ગને પાડે તો મૂડીદાર પણ્યોના રૂપમાં પાંચ શિલિંગને બદલે ચાર શિલિંગ જેટલું જ પાછું આપશે. કામદાર વર્ગ રોજીમાં વધારા પહેલાં ચાર શિલિંગમાં જેટલું ખરીદી શકતો હતો તેના હવે પાંચ શિલિંગ ચૂકવવા પડશે. પણ એમ શા માટે બને? મૂડીદાર પાંચ શિલિંગના બદલામાં ચાર શિલિંગ જેટલું જ શા માટે આપે? કારણ કે એકંદર રોજી નિશ્ચિત છે. પરંતુ રોજી ચાર શિલિંગ જેટલાં પણ્યોની કક્ષાએ જ નિશ્ચિત કેમ છે? ત્રણ કે બે શિલિંગ અથવા બીજી કોઈ રકમની કક્ષાએ નિશ્ચિત કેમ નથી? એકંદર રોજીની મર્યાદા મૂડીદાર તેમ જ કામદારની

મરજીથી એકસરખી સ્વતંત્ર રીતે કોઈ આર્થિક નિયમના આધારે નિર્ધારિત થતી હોય તો નાગરિક વેસ્ટને સૌથી પહેલાં એ નિયમ રજૂ કરીને સાબિત કરવો જોઈતો હતો. વળી તેમણે ત્યાર પછી એમ સાબિત કરવું જોઈતું હતું કે કોઈ પણ એક ઘડીએ હકીકતમાં ચૂકવવામાં આવતી એકંદર રોજી હંમેશાં રોજીના જરૂરી રાશિની જોડે બરાબર બંધ બેસવી જોઈએ, તેનાથી જરાય ઓછીવત્તી કદી ન થવી જોઈએ. બીજી તરફ, રોજીના રાશિની અમુક મર્યાદા જો મૂડીદારની **ખાલી મરજી** ઉપર જ, અથવા તેની લાલસાની મર્યાદાઓ ઉપર જ, આધારિત હોય તો એ આપખુદ મર્યાદા ગણાય. તો પછી તેમાં જરૂરી કશું જ નથી. તેને મૂડીદારની મરજી **મુજબ** પલટાવી શકાય અને તેની મરજીથી **ખિલાફ** પણ પલટાવી શકાય.

નાગરિક વેસ્ટને પોતાનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરવા એવો દાખલો આપ્યો હતો કે કોઈ એક તપેલામાં અમુક સંખ્યાના માણસોને ખાવા માટે સૂપનો અમુક જથ્થો રાખેલો હોય તો ચમચાની પહોળાઈ વધારવાથી સૂપનો જથ્થો વધી ન જાય. હું જણાવવાની રજા લઉં છું કે આ દાખલો મને પોકળ લાગે છે. એ સાંભળીને મને માનેનિયસ આગ્રિપ્પાની ઉપમા જરાક યાદ આવી ગયેલી. રોમન પ્લેબિયનોએ * રોમન પેટ્રિશિયનોની ** ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે પેટ્રિશિયન આગ્રિપ્પાએ પ્લેબિયનોને સમજાવેલું કે રાજ્યશરીરનું પેટ્રિશિયન પેટ જ સામાજિક સંઘટનાના પ્લેબિયન અંગોને ખોરાક પૂરો પાડે છે. આગ્રિપ્પાએ સાબિત ન કરી બતાવ્યું કે એક માણસના પેટમાં ખોરાક ભરવાથી બીજા માણસનાં અંગોને પોષણ કેવી રીતે મળે. નાગરિક વેસ્ટન પોતાની વાતમાં એટલું ભૂલી ગયા છે કે જે તપેલામાંથી કામદારો ખાય છે તેમાં રાષ્ટ્રીય શ્રમની સમગ્ર નીપજ ભરેલી છે અને કામદારોને તેમાંથી વધારે લઈ લેતાં રોકનારું કારણ એ નથી કે તપેલું સાંકડું હોય અથવા તેમાં ચીજ ઓછી હોય, કારણ તો એ છે કે તેમના ચમચા સાંકડા છે.

પાંચ શિલિંગના બદલામાં ચાર જ શિલિંગના જેટલું આપવાનું મૂડીદાર માટે કેવી કરામતને લીધે શક્ય બને છે? તે જે વસ્તુ વેચતો હોય તેની કિંમત વધારીને. હવે એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે પણ્યોની કિંમતોમાં વધારાનો અને અધિક સામાન્ય રૂપે ફેરફારનો આધાર, ખુદ પણ્યોની કિંમતોનો આધાર,

---

* પ્રાચીન રોમના સાધારણ લોકો. — સં.

** પ્રાચીન રોમના ઉમરાવો. — સં.

મૂડીદારની ખાલી મરજી ઉપર જ હોય છે ખરો? અથવા, એથી ઊલટું, એવી મરજીને અમલી બનાવવા માટે અમુક સંજોગો આવશ્યક બને છે? એમ ન હોય તો બજારમાં કિંમતોની તેજીમંદી, અવિરત વધઘટ, બેઉકેલ કોયડો જ બની જાય.

આપણી ધારણા મુજબ શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓમાં કે રોકવામાં આવેલ મૂડી તથા શ્રમના જથ્થામાં કે નીપજોના મૂલ્યોને અંદાજવાના સાધન નાણાના મૂલ્યમાં કશો જ ફેર નથી પડયો, **ફેર તો માત્ર રોજીના દરમાં જ** પડયો છે, તો પછી **રોજીનો એ વધારો પણ્યોની કિંમતોની** ઉપર અસર કેવી રીતે પાડી શકે? એ પણ્યો માટેની માંગ અને તેના પુરવઠા વચ્ચેના હકીકતી પ્રમાણની ઉપર અસર પાડીને જ.

તદ્દન સાચી વાત છે કે સમગ્ર રૂપે જોતાં કામદાર વર્ગ પોતાની આવક **જરૂરિયાતો** માટે ખર્ચે છે, તેને ખર્ચવી પડે છે. એટલે રોજીના દરમાં સામાન્ય વધારાથી **જરૂરિયાતની ચીજોની** માંગમાં વધારો થાય જ અને પરિણામે **બજારમાં** તેઓની **કિંમતોમાં** પણ વધારો થાય જ. એવી જરૂરિયાતની ચીજોનું ઉત્પાદન કરનારા મૂડીદારોને રોજીના વધારાનો બદલો તેમનાં પણ્યોના બજારભાવના વધારામાંથી મળી રહે. પરંતુ બીજા મૂડીદારોનું શું? જરૂરિયાતની ચીજોનું ઉત્પાદન **ન** કરનારા મૂડીદારોનું શું? અને તેમની સંખ્યા બહુ નાની ન ધારી લેશો. રાષ્ટ્રીય નીપજનો બે તૃતીયાંશ હિસ્સો વસતિના પાંચમા ભાગના—સંસદની આમસભાના એક સભ્યે તાજેતરમાં જણાવ્યું હતું કે વસતિના પાંચમા નહિ પણ કેવળ સાતમા ભાગના—વપરાશમાં જાય છે, એ હકીકત ધ્યાનમાં લેશો તો તમને સમજાઈ જશે કે રાષ્ટ્રીય નીપજમાં મોજશોખની ચીજોનું અથવા એવી ચીજોના **બદલામાં** આપી દેવાતા માલનું પ્રમાણ કેટલું પ્રચંડ હશે, અને ખુદ જરૂરિયાતની ચીજોના કેટલા વિશાળ જથ્થા ખાંધિયાઓ, ઘોડા, બિલાડીઓ, વગેરેને ખાતર વેડફાઈ જતા હશે. આપણે અનુભવથી જાણી લીધું છે કે જરૂરિયાતની ચીજોની કિંમતો વધે ત્યારે એવો ગેરઉપયોગ હંમેશાં ઘણો મર્યાદિત બની જાય છે.

તો જરૂરિયાતની ચીજોનું ઉત્પાદન **ન** કરનારા મૂડીદારોની સ્થિતિ કેવી હશે? રોજીમાં સામાન્ય વધારાના પરિણામે **નફાના દરમાં ઘટાડાની** ખોટ તેઓ **તેમનાં પણ્યોની કિંમતો વધારીને** પૂરી ન શકે કારણ કે એ પણ્યોની માંગ વધી ન હોય. તેમની આવક ઘટી જાય અને જરૂરિયાતની અગાઉ જેટલી જ ચીજો વધેલી કિંમતે ખરીદવા માટે તેમને એ ઘટેલી આવકમાંથી જ વધારે પૈસા ચૂકવવા

પડે. પરંતુ વાત એટલેથી પૂરી નથી થઈ જતી. તેમની આવક ઘટી જાય એટલે તેમની પાસે મોજશોખની ચીજો ખરીદવા માટે ઓછા પૈસા રહે, અને તેના પરિણામે તેમની અંદર એકબીજાના ઉત્પાદનનાં પણ્યોની પારસ્પરિક માંગ પણ ઘટી જાય. માંગ ઘટી જાય એટલે કિંમતો પણ ઘટે. એટલે ઉદ્યોગની એ શાખાઓમાં **નફાના દરમાં ઘટાડો** રોજીના દરમાં સામાન્ય વધારાના કેવળ સાદા પ્રમાણ પૂરતો જ સીમિત ન રહે, પરંતુ રોજીમાં સામાન્ય વધારો, જરૂરિયાતની ચીજોની કિંમતોમાં વધારો, અને મોજશોખની ચીજોની કિંમતોમાં ઘટાડાનું સંયુક્ત પ્રમાણ ધારણ કરી લે.

ઉદ્યોગની જુદી જુદી શાખાઓમાં રોકવામાં આવેલી મૂડીના **નફાના દરોમાં** એવા **તફાવતનું** પરિણામ કેવું આવે? ઉત્પાદનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં **નફાના સરેરાશ દરની** બાબતમાં જ્યારે જ્યારે ગમે તે કારણસર તફાવત પેદા થાય ત્યારે ત્યારે આવતા પરિણામ જેવું જ પરિણામ એ સંબંધમાં પણ આવે. મૂડી અને શ્રમને ઓછી નફાકારક શાખાઓમાંથી વધુ નફાકારક શાખાઓમાં ફેરવી નાખવામાં આવે, અને ઉદ્યોગના એક વિભાગમાં વધેલી માંગના પ્રમાણમાં પુરવઠો વધી જાય તેમ જ બીજા વિભાગોમાં ઘટેલી માંગના પ્રમાણમાં પુરવઠો ઘટી જાય ત્યાં સુધી ફેરબદલીની એવી પ્રક્રિયા ચાલતી જ રહે. એવું પરિવર્તન **પૂરું થઈ જાય** ત્યારે વિવિધ શાખાઓમાં **નફાનો સામાન્ય દર ફરી એકસરખો થઈ જાય**. આખી અવ્યવસ્થા મૂળ તો જુદાં જુદાં પણ્યોની માંગ અને પુરવઠાના પ્રમાણમાં આવી ગયેલા ફરક માત્રને લીધે પેદા થયેલી હોવાથી, કારણ ખતમ થઈ જતાં અસર પણ ખતમ થઈ જાય, અને **કિંમતો** વળી પાછી અગાઉ જેવી સપાટી તથા સમતુલા હાંસલ કરી લે. રોજીમાં વધારાના પરિણામરૂપ **નફાના દરમાં ઘટાડો** ઉદ્યોગની અમુક શાખાઓ પૂરતો જ સીમિત રહેવાને બદલે **સર્વસામાન્ય** બની જાય. આપણા અનુમાન મુજબ, શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓમાં કે ઉત્પાદનના એકંદર જથ્થામાં કશો ફેર ન પડે, **પરંતુ ઉત્પાદનના અમુક જથ્થાનું રૂપ બદલાઈ જાય**. નીપજનો મોટો ભાગ જરૂરિયાતની ચીજોના રૂપમાં હયાતી ધરાવે અને નાનો ભાગ મોજશોખની ચીજોના રૂપમાં હયાતી ધરાવે, અથવા એ જ વાત જુદી રીતે કહીએ તો નાનો ભાગ મોજશોખની વિદેશી ચીજો મેળવવા માટે આપવામાં આવે તથા મૂળ રૂપમાં વપરાય, અથવા એ જ વાત વળી જુદી રીતે કહીએ તો દેશી નીપજના મોટા ભાગનો ઉપયોગ મોજશોખની વિદેશી ચીજોને બદલે જરૂરિયાતની વિદેશી ચીજો બદલામાં મેળવવા માટે થાય. એટલે રોજીના દરમાં સામાન્ય વધારાનું પરિણામ

બજારભાવમાં થોડા વખત પૂરતી અવ્યવસ્થા પછી નફાના દરમાં સામાન્ય ઘટાડા જેટલું જ સીમિત રહે અને પણ્યોની કિંમતોમાં કશો કાયમી ફરક ન પડે.

કદાચ કોઈ કહેશે કે ઉપરોક્ત દલીલમાં મેં સમગ્ર વધારાની રોજી જરૂરિયાતની ચીજો માટે ખર્ચાવાની ધારણા કરી લીધી છે. મારો જવાબ એ છે કે મેં કરેલી ધારણા નાગરિક વેસ્ટનના મતને અત્યંત લાભદાયક છે. વધારાની રોજી જો કામદારોના અગાઉના વપરાશમાં સામેલ ન થતી વસ્તુઓ માટે ખર્ચવામાં આવે તો તેમની ખરીદશક્તિમાં વાસ્તવિક વધારો બતાવવા માટે કશી સાબિતીની જરૂર ન રહે. પરંતુ રોજીના વધારામાંથી હાંસલ થયેલો તેમની ખરીદશક્તિનો વધારો મૂડીદારોની ખરીદશક્તિમાં થતા ઘટાડા જોડે બરાબર બંધ બેસવો જોઈએ. એટલે પણ્યોની **એકંદર માંગમાં કશો વધારો ન થાય,** પરંતુ એ માંગનાં ઘટકોમાં **પરિવર્તન થઈ જાય.** એક તરફ માંગ વધે અને તેની સામે બીજી તરફ માંગ ઘટી જાય. એટલે એકંદર માંગ સ્થિર રહેવાથી પણ્યોના બજારભાવમાં કશો ફરક ન પડે.

આમ આપણી સમક્ષ દુવિધા ઉપસ્થિત થાય છે: કાં તો વધારાની રોજી વપરાશની તમામ વસ્તુઓ માટે એકસરખી ખર્ચાય—એવી પરિસ્થિતિમાં કામદાર વર્ગની માંગના વિસ્તરણની સામે મૂડીદારોની માંગ એટલા પ્રમાણમાં સંકોચાવી જોઈએ—અથવા વધારાની રોજી માત્ર અમુક વસ્તુઓ માટે જ ખર્ચવામાં આવે અને એ વસ્તુઓના બજારભાવ થોડા વખત પૂરતા વધી જાય. એમ બને તો પરિણામે નફાનો દર ઉદ્યોગની કેટલીક શાખાઓમાં વધી જવાથી અને બીજી શાખાઓમાં ઘટી જવાથી મૂડી તથા શ્રમની વહેંચણીમાં પરિવર્તન થાય, અને પુરવઠો ઉદ્યોગના એક વિભાગમાં વધી ગયેલી માંગ જેટલો થઈ જાય તથા બીજા વિભાગોમાં ઘટી ગયેલી માંગ જેટલો થઈ જાય ત્યાં સુધી એવું પરિવર્તન ચાલતું રહે. એક અનુમાન મુજબ, પણ્યોની કિંમતોમાં કશો ફેર ન પડે. બીજા અનુમાન મુજબ, બજારભાવમાં થોડીક વધઘટ થયા પછી પણ્યોનાં વિનિમય મૂલ્યો ધીરે ધીરે ઓસરતાં વળી પાછાં અગાઉની સપાટીએ આવી જાય. બન્ને અનુમાનો મુજબ, રોજીમાં સામાન્ય વધારાનું અંતિમ પરિણામ નફાના દરમાં સામાન્ય ઘટાડા સિવાય બીજું કશું આવી જ ન શકે.

તમારી કલ્પનાશક્તિને સતેજ કરવાના આશયે નાગરિક વેસ્ટને તમને વિચાર કરવાની વિનંતિ કરી કે અંગ્રેજ ખેતીવાડીમાં રોજી નવ શિલિંગથી વધારીને અઢાર શિલિંગ કરી દેવામાં આવે તો કેવી મુશ્કેલીઓ પેદા થાય. તેમણે કહ્યું કે જરૂરિયાતની ચીજોની માંગમાં પ્રચંડ વધારાનો અને તેના પરિણામે કિંમતોમાં

ખોફનાક વધારાનો વિચાર કરો! તમે સૌ જાણો છો કે અમેરિકી ખેતમજૂરની સરેરાશ રોજી અંગ્રેજ ખેતમજૂરની રોજી કરતાં બમણીથીયે વધારે છે, ખેતીવાડીની ઊપજોની કિંમતો બ્રિટન કરતાં અમેરિકામાં સસ્તી છે, મૂડી અને શ્રમ વચ્ચેના સામાન્ય સંબંધો અમેરિકામાં ઇંગ્લેંડ જેવા જ છે, અને વાર્ષિક ઉત્પાદન ઇંગ્લેંડ કરતાં અમેરિકામાં ઘણું ઓછું છે. તો પછી આપણા મિત્ર આવો ચેતવણીનો ઘંટ કેમ વગાડે છે? તેમનો સાફ આશય ખરા સવાલને આપણી સામેથી આઘો સરકાવી દેવાનો છે. રોજી નવ શિલિંગથી એકાએક વધીને અઢાર શિલિંગ થઈ જાય તો એ અચાનક એકસો ટકાનો વધારો ગણાય. પરંતુ આપણે એવો સવાલ તો ચર્ચી જ નથી રહ્યા કે ઇંગ્લેંડમાં રોજીના સામાન્ય દરમાં એકાએક એકસો ટકાનો વધારો કરી શકાય કે નહિ. વધારાના **પરિમાણ** જોડે આપણને કશો સંબંધ નથી, દરેક ઠોસ કિસ્સામાં તેનું નિર્ધારણ તો પ્રવર્તિત સંજોગોના આધારે જ અને સંજોગોની જોડે મેળ ખાય એવી રીતે જ થઈ શકે. આપણે તો ફક્ત એટલો જ વિચાર કરવાનો છે કે રોજીના દરમાં સામાન્ય વધારાને માત્ર એક ટકા પૂરતો જ સીમિત રાખવામાં આવે તોયે તેનાં પરિણામો કેવાં આવે.

મિત્ર વેસ્ટનના એકસો ટકાના તરંગી વધારાને પડતો મૂકીને હવે હું તમારું ધ્યાન ગ્રેટ બ્રિટનમાં ૧૮૪૯થી ૧૮૫૯ દરમિયાન રોજીમાં થયેલા વાસ્તવિક વધારા તરફ દોરવા માગું છું.

૧૮૪૮થી અમલી બનેલા દસ કલાકના કાયદા વિશે અથવા હકીકતમાં સાડા દસ કલાકના કાયદા વિશે તમે સૌ જાણો છો. તેનું સ્થાન આપણે અનુભવેલા મોટામાં મોટા આર્થિક પરિવર્તનોમાં છે. એ ઘટના કેવળ કેટલાક સ્થાનિક ધંધાઓમાં જ નહિ પરંતુ ઇંગ્લેંડ જેની મારફત આખા જગતનાં બજારોની ઉપર પ્રભાવ પાડે છે તે મુખ્ય ઔદ્યોગિક શાખાઓમાં રોજીના અણધાર્યા તેમ જ ફરજિયાત વધારાની હતી. રોજીનો એ વધારો અસાધારણ રૂપે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં થયો હતો. ડૉક્ટર યૂર, પ્રોફેસર સિનિયર, તેમ જ મધ્યમ વર્ગના બીજા બધા સત્તાવાર અર્થશાસ્ત્રી પ્રવક્તાઓએ **સાબિત કરેલું** — અને મારે કહેવું જ જોઈએ કે આપણા મિત્ર વેસ્ટનની દલીલો કરતાં ઘણા વધારે સંગીન આધારે — કે રોજીનો એ વધારો ઇંગ્લેંડના ઉદ્યોગનો મૃત્યુઘંટ વગાડી દેશે. તેમણે સાબિત કરેલું કે રોજીનો આ વધારો સાદો નથી, પરંતુ લગાવવામાં આવતા શ્રમમાં ઘટાડાને લીધે તેમ જ આધારે દાખલ થતો વધારો છે. તેમણે ભારપૂર્વક જણાવેલું કે મૂડીદાર પોતાનો નફો તેના હાથમાંથી છીનવી લેવાતા

બારમા કલાકમાંથી જ ચોક્કસ રૂપે હાંસલ કરે છે. તેમણે સંચયમાં ઘટાડાની, કિંમતોમાં વધારાની, બજારો ગુમાવી દેવાની, ઉત્પાદન કથળી જવાની, પરિણામે રોજી ઉપર પ્રતિક્રિયા થવાની, અને આખરે તારાજીની લાલ બત્તી સામે ધરેલી. તેમણે જાહેર કરેલું કે હકીકતમાં આ ઘટનાની સરખામણીમાં મેક્સીમિલિયન રોબેસપિયેરના અધિકતમ કાનૂનો * પણ સાવ નજીવી બાબત ગણાય. અને અમુક અર્થમાં તેમની વાત ખરી હતી. પરંતુ પરિણામ કેવું આવ્યું? કામદિન ટૂંકો બનવા છતાં કારખાનાંના કામદારોની નાણારૂપી રોજીમાં વધારો, કારખાનામાં રોકવામાં આવતા કામદારોની સંખ્યામાં જંગી વધારો, તેમના ઉત્પાદનની ચીજોની કિંમતોમાં સતત ઘટાડો, તેમની ઉત્પાદક શક્તિઓનો અદ્ભુત વિકાસ, તેમનાં પણ્યો માટે બજારોનું અપૂર્વ વૃદ્ધિશીલ વિસ્તરણ. ૧૮૬૦માં માંચેસ્ટર ખાતે વિજ્ઞાન પ્રગતિ મંડળની મિટિંગમાં મેં પોતે મિસ્ટર ન્યુમૅનને એવો એકરાર કરતા સાંભળેલા કે ડૉક્ટર યૂર, સિનિયર, હું, અને અર્થશાસ્ત્રના બીજા બધા સત્તાવાર વિદ્વાનો ગલત સાબિત થઈ ગયા છીએ અને લોકોની સહજબુદ્ધિ ખરી સાબિત થઈ ગઈ છે. મારો આ ઉલ્લેખ પ્રોફેસર ફ્રાન્સિસ ન્યુમૅન અંગે નહિ પરંતુ મિસ્ટર ડબલ્યુ. ન્યુમૅન ** અંગે છે. તેઓ **થોમસ ટૂકના 'કિંમતોના ઈતિહાસ'ના** એક લેખક અને સંપાદક તરીકે અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં બહોળી નામના ધરાવે છે. એ અદ્ભુત કૃતિમાં ૧૭૯૩થી લઈને ૧૮૫૬ સુધીના કિંમતોના ઈતિહાસનું વિગતવાર બયાન રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. રોજીનો નિશ્ચિત રાશિ, ઉત્પાદનનો નિશ્ચિત જથ્થો, શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિનું નિશ્ચિત પ્રમાણ, તથા મૂડીદારોની નિશ્ચિત અને કાયમી મરજી અંગે આપણા મિત્ર વેસ્ટનના નિશ્ચિત ખ્યાલો તેમ જ તેમની બીજી બધી નિશ્ચિતતાઓ તથા અફરતાઓમાં કશું તથ્ય હોત તો પ્રોફેસર સિનિયરની દર્દનાક આગાહીઓ ખરી પડી હોત, અને છેક ૧૮૧૬માં કામદિનની સર્વસામાન્ય મર્યાદા બાંધવાની બાબતને કામદાર વર્ગની મુક્તિની *** દિશામાં તૈયારીના પહેલા

---

* અધિકતમ કાનૂનો: ૧૭૯૩માં ફ્રેંચ મૂડીવાદી ક્રાંતિ દરમિયાન જેકોબિન કન્વેન્શને દાખલ કરેલા આ કાનૂનો મુજબ પણ્યોની ચોક્કસ કિંમત મર્યાદાઓ તેમ જ રોજીની અધિકતમ મર્યાદાઓ બાંધવામાં આવી હતી. — સં.

** અહીંયાં માર્ક્સની સરતચૂક થઈ છે. તેમનો આશય બ્રિટિશ અર્થશાસ્ત્રી ન્યુમાર્ચનો ઉલ્લેખ કરવાનો હતો. — સં.

*** R. Owen. «*Observations on the Effect of the Manufacturing System*», London, 1817, p. 76. — સં.

કદમ તરીકે ઘોષિત કરનારા તેમ જ બહોળા પૂર્વગ્રહોનો સામનો કરીને ન્યુ લેનાર્કની પોતાની કાપડ મિલમાં એવી મર્યાદા વાસ્તવમાં દાખલ કરનારા રોબર્ટ ઓવેન ગલત સાબિત થઈ ગયા હોત.

ગ્રેટ બ્રિટનમાં જે સમયમાં દસ કલાકનો કાયદો અમલી બન્યો હતો અને તેના પરિણામે રોજીમાં વધારો થયો હતો તે જ ગાળા દરમિયાન **ખેતીવાડીમાં પણ રોજીમાં સર્વસામાન્ય વધારો થયો હતો**, પરંતુ તેનાં કારણોનો ઉલ્લેખ અહીંયાં અસ્થાને ગણાશે.

મારા તાત્કાલિક હેતુ માટે જરૂરી ન હોવા છતાં તમારા મનમાં ખોટો ખ્યાલ ન બંધાઈ જાય એટલા ખાતર હું થોડાક પ્રારંભિક મુદ્દા રજૂ કરવા માગું છું.

કોઈ માણસને અઠવાડિયે બે શિલિંગની રોજી મળતી હોય અને તે વધીને ચાર શિલિંગ થઈ જાય તો **રોજીના દરમાં** એકસો ટકાનો વધારો થયો ગણાય. તેને **રોજીના દરમાં** વધારા તરીકે વ્યક્ત કરવામાં આવે ત્યારે એકદમ અદ્ભુત બાબત લાગે, પરંતુ અઠવાડિયે ચાર શિલિંગની **રોજીની વાસ્તવિક રકમ** તો કંગાલ નજીવી ભૂખમરા જેવી આવક જ રહે. એટલે તમારે રોજીના **દરમાં** ભારેખમ ટકાવારીથી કદી અંજાઈ ન જ જવું જોઈએ, પરંતુ હંમેશાં સવાલ કરવો જોઈએ કે **મૂળ** રોજી કેટલી હતી.

ધારો કે દસ માણસોને માથાદીઠ અઠવાડિયે બે શિલિંગ મળે છે, પાંચ માણસોને પાંચ શિલિંગ મળે છે, અને પાંચ માણસોને અગિયાર શિલિંગ મળે છે, તો વીશ માણસોની કુલ આવક અઠવાડિયે એકસો શિલિંગની અથવા પાંચ પાઉંડની થઈ. તેમની **એકંદર** રોજીમાં વીશ ટકાનો વધારો થાય તો કુલ રકમ પાંચ પાઉંડથી વધીને છ પાઉંડ થઈ જાય. સરેરાશ કાઢીને આપણે કહીશું કે **રોજીના સામાન્ય દરમાં** વીશ ટકાનો વધારો થયો, પરંતુ હકીકતમાં દસ માણસોની રોજી જેમની તેમ રહી હોય, પાંચ માણસના એક ગ્રૂપની રોજી માથાદીઠ પાંચ શિલિંગથી વધીને માત્ર છ શિલિંગ જ થઈ હોય, અને પાંચ માણસના બીજા ગ્રૂપની કુલ આવક પંચાવન શિલિંગથી વધીને સિત્તેર શિલિંગ થઈ ગઈ હોય. અરધી સંખ્યાના માણસોની હાલત જરાય સુધરી જ ન હોય, ચોથા ભાગના માણસોની હાલતમાં તદ્દન નજીવો સુધારો થયો હોય, અને માત્ર ચોથા ભાગના જ માણસોની હાલતમાં ખરેખરો સુધારો થયો હોય. પરંતુ **સરેરાશ** ગણતરીએ તો એ વીશ માણસોની કુલ રોજીમાં વીશ ટકાનો વધારો થયો ગણાય, અને તેમને કામે રોકનારી એકંદર મૂડી તથા તેમના ઉત્પાદનનાં પણ્યોના સંબંધમાં હાલત જાણે રોજીના સરેરાશ વધારામાં સૌને સરખો ભાગ મળ્યો હોય એવી જ

રહે. ખેતમજૂરોની બાબતમાં ઈંગ્લૅંડ અને સ્કોટલૅંડનાં વિવિધ પરગણાંમાં રોજીનાં ધોરણો બહુ ભિન્ન હોવાથી તેમની ઉપર રોજીના વધારાની અસર ખૂબ અસમાન થઈ.

છેલ્લી વાત એ કે રોજીમાં એ વધારો થયો ત્યારે વિરોધી અસરો પણ ચાલુ હતી, દાખલા તરીકે રૂસી જંગને લીધે નવા કરવેરા, ખેતમજૂરોને રહેવાનાં ઘરો વ્યાપક રૂપે પાડી નાખવામાં આવ્યાં હતાં, વગેરે.

આટલી આધારસામગ્રી રજૂ કર્યા પછી હું નિવેદન કરું છું કે ૧૮૪૯થી ૧૮૫૯ સુધીમાં ગ્રેટ બ્રિટનમાં ખેતીવાડી સંબંધી રોજીના સરેરાશ દરમાં **લગભગ ચાળીસ ટકાનો વધારો થયો હતો**. મારા કથનની સાબિતીમાં હું પુષ્કળ વિગતો ટાંકી શકું એમ છું, પરંતુ અત્યારના હેતુ માટે હું તમારું ધ્યાન મરહૂમ મિસ્ટર **જોન સી. મોર્ટનના** એક અભ્યાસલેખ તરફ ખેંચવાનું પૂરતું ગણું છું. તેમણે પ્રામાણિક અને ટીકાત્મક દૃષ્ટિએ તૈયાર કરેલો **'ખેતીવાડીમાં ક્રિયાશીલ પરિબળો'** નામનો એ અભ્યાસલેખ ૧૮૬૦માં લંડન કલા મંડળ સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. સ્કોટલૅંડનાં બાર અને ઈંગ્લૅંડનાં ૩૫ પરગણાંમાં વસતા લગભગ એકસો ખેડૂતો પાસેથી એકઠાં કરેલાં બિલ તથા અન્ય પ્રમાણભૂત દસ્તાવેજોમાંથી તારવેલા આંકડા તેમણે એ લેખમાં આપ્યા છે.

આપણા મિત્ર વેસ્ટનના ખ્યાલ મુજબ, અને એ જ વખતે કારખાનાંના કામદારોની રોજીમાં થયેલા વધારાને પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેતાં, ૧૮૪૯થી ૧૮૫૯ સુધીના ગાળામાં ખેતીવાડીની ઊપજોની કિંમતોમાં પ્રચંડ વધારો થવો જોઈતો હતો. પરંતુ હકીકત કેવી છે? રૂસી જંગ છતાં અને ૧૮૫૪થી ૧૮૫૬ સુધી દર વરસે એકધારો નબળો પાક ઊતર્યો હોવા છતાં, ઈંગ્લૅંડની ખેતીવાડીની મુખ્ય ઊપજ ઘઉંનો ભાવ ૧૮૩૮થી ૧૮૪૮નાં વરસોમાં ૨૮ રતલના ૩ પાઉંડ હતો તે ઘટીને ૧૮૪૯થી ૧૮૫૯નાં વરસો દરમિયાન ૨ પાઉંડ અને ૧૦ શિલિંગ રહ્યો હતો. એટલે ખેતીવાડીમાં રોજીના સરેરાશ ૪૦ ટકા વધારાની સાથે સાથે ઘઉંના ભાવમાં સોળ ટકાથી વધારે ઘટાડો થયો હતો. એ જ સમય દરમિયાન આરંભ અને અંતની, ૧૮૪૯ અને ૧૮૫૯નાં વરસોની, સરખામણી કરીએ તો કંગાલિયત સંબંધી સત્તાવાર સંખ્યા ૯૩૪૪૧૯થી ઘટીને ૮૬૦૪૭૦ થઈ ગઈ હતી, તેમાં ૭૩૯૪૯નો ઘટાડો થઈ ગયો હતો. હું કબૂલ કરું છું કે ઘટાડો સાવ મામૂલી હતો અને પછીનાં વરસોમાં તે પાછો ઓસરી ગયો હતો, પરંતુ તોયે તે ઘટાડો તો હતો જ.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે અનાજ કાનૂનો* રદ કરી નાખવાના પરિણામે, ૧૮૩૮થી ૧૮૪૮ના સમયની સરખામણીમાં ૧૮૪૯થી ૧૮૫૯ના સમય દરમિયાન વિદેશી અનાજની આયાત બમણી કરતાંયે વધી ગઈ હતી. એથી શું થયું? નાગરિક વેસ્ટનના દૃષ્ટિકોણ મુજબ તો વિદેશી બજારોમાં એકાએક ફરી વળેલા એવા પ્રચંડ અને સતત માંગ વધારાના પરિણામે પરદેશોમાં ખેતીવાડીની ઊપજોની કિંમતોમાં ખોફનાક વધારો થવો જોઈતો હતો, કારણ કે માંગનો વધારો પરદેશોમાંથી આવતો હોય યા દેશમાં જ ઊભો થતો હોય પણ તેની અસર તો એકની એક જ હોવી જોઈએ. પરંતુ હકીકત કેવી હતી? ફ્રાંસમાં નબળા પાકનાં થોડાંક વરસોને બાદ કરતાં એ આખા ગાળા દરમિયાન અનાજની કિંમતોમાં વિનાશક ઘટાડાના સવાલ અંગે સતત દેકારા ચાલતા રહ્યા હતા, અમેરિકીઓને વધારાની ઊપજ વારંવાર બાળી નાખવી પડતી હતી, અને આપણે મિસ્ટર ઉર્કહાર્ટની વાત માની લઈએ તો રશિયાએ અમેરિકામાં** એ કારણે આંતરવિગ્રહની ઉશ્કેરણી કરેલી કે યુરોપનાં બજારોમાં અમેરિકી હરીફાઈના પરિણામે રશિયાની ખેતીવાડીની ઊપજોની નિકાસ સાવ પડી ભાંગી હતી.

નાગરિક વેસ્ટનની દલીલને **સંક્ષિપ્ત રૂપ** આપવું હોય તો સાર આવો નીકળે છે: દરેક માંગ વધારો હંમેશાં ઉત્પાદનના નિશ્ચિત જથ્થાના આધારે થતો હોય છે. એટલે **માંગની વસ્તુઓનો પુરવઠો કદી ન વધી શકે, માત્ર નાણારૂપી કિંમતો જ વધી શકે.** પરંતુ અત્યંત સાધારણ નિરીક્ષણ બતાવે છે કે માંગ

---

*ઇંગ્લેંડની પાર્લમેન્ટે ૧૮૧૫માં અપનાવેલા આ કાનૂનો હેઠળ ઇંગ્લેંડમાં અનાજની આયાત ઉપર જમીનદારોના હિતમાં જકાત લગાવવામાં આવી હતી. આ કાનૂનોએ વસતિના ગરીબ થરની પીઠ ઉપર ભારે બોજો લાદી દીધો. વળી તેના પરિણામે મજૂરીના દર વધી ગયા એટલે એ કાનૂનો ઔદ્યોગિક મૂડીવાદી વર્ગને પણ ફાયદાકારક નહોતા. તેનાથી સ્વદેશની બજારોમાં વેચાણ ઘટી ગયું, અને વિદેશી વ્યાપારના વિકાસમાં પણ નડતર ઊભી થઈ. એ કાનૂનોને ૧૮૪૬માં રદ કરી નાખવામાં આવ્યા. — સં.

**અમેરિકામાં આંતરવિગ્રહ (૧૮૬૧ — ૧૮૬૫) ઉત્તરનાં ઔદ્યોગિક રાજ્યો અને દક્ષિણનાં વિદ્રોહ કરનારાં ગુલામ-માલિક રાજ્યો વચ્ચે થયો હતો. વિશાળ ખેતરવાડીઓ ધરાવતાં ગુલામ-માલિકોને ટેકો આપવાની બ્રિટિશ મૂડીદાર વર્ગની નીતિની સામે બ્રિટિશ કામદાર વર્ગ મેદાને પડ્યો અને તેણે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોના આંતરવિગ્રહમાં બ્રિટનની દખલગીરી અટકાવી દીધી. — સં.

વધારાથી કેટલાક દાખલાઓમાં પણ્યોના બજારભાવમાં મુદ્દલ ફેર પડતો જ નથી, અને બીજા દાખલાઓમાં બજારભાવ થોડા વખત પૂરતા વધે છે ખરા, પરંતુ તેને પગલે પગલે પુરવઠો વધે છે, પછી કિંમતો વળી ઘટીને **મૂળ** સપાટીએ પહોંચી જાય છે, અને ઘણા દાખલાઓમાં તો મૂળ સપાટી કરતાંયે **ઓછી** થઈ જાય છે. માંગ વધારાનો ઉદ્ભવ ભલે વધારાની રોજીને લીધે અથવા બીજા કોઈ પણ કારણે થતો હોય પરંતુ એથી સમસ્યાનાં તત્ત્વો મુદ્દલ બદલાતાં નથી. નાગરિક વેસ્ટનના દૃષ્ટિકોણ મુજબ સામાન્ય પરિઘટનાનો ખુલાસો રોજી વધારાના અસાધારણ સંજોગોમાં બનતી પરિઘટનાના ખુલાસા જેટલો જ મુશ્કેલ હતો. એટલે તેમની દલીલ આપણી છણાવટના વિષય જોડે કશો ખાસ સંબંધ નથી ધરાવતી. માંગ વધારાના પરિણામે જે નિયમો અનુસાર અંતમાં બજારભાવ વધવાને બદલે પુરવઠો વધી જાય છે તે નિયમોના ખુલાસા અંગે તેમની કેવળ વિમાસણ જ એ દલીલમાં વ્યક્ત થઈ છે.

૩. રોજી અને ચલણ

બીજે દિવસે ચર્ચાવિચારણામાં આપણા મિત્ર વેસ્ટને પોતાનાં પુરાણાં વિધાનોને નવો સ્વાંગ સજાવ્યો. તેમણે આવી દલીલ કરી: નાણારૂપી રોજીમાં સામાન્ય વધારાના પરિણામે અગાઉ જેટલી જ રોજી ચૂકવવા માટે વધારે ચલણની જરૂર પડે. પરંતુ ચલણ **નિશ્ચિત** હોવાથી, વધેલી નાણારૂપી રોજી એ નિશ્ચિત ચલણ વડે કેવી રીતે ચૂકવી શકાય? પહેલાં મુશ્કેલી એ કારણે ઊભી થયેલી કે નાણારૂપી રોજી વધવા છતાં કામદારને તો પણ્યોનો નિશ્ચિત જથ્થો જ હાંસલ થઈ શકે એમ હતો. હવે પણ્યોનો જથ્થો નિશ્ચિત હોવા છતાં નાણારૂપી રોજીમાં વધારાને કારણે મુશ્કેલી ઊભી થઈ છે. બેશક, તેમના મૂળ મતાગ્રહને આપણે નકારી કાઢીએ તો આ ગૌણ વાંધો પણ આપોઆપ ખતમ થઈ જાય છે.

પરંતુ તે છતાં હું સાબિત કરી આપું છું કે આ ચલણના સવાલને આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત વિષય જોડે કશો જ સંબંધ નથી.

તમારા દેશમાં ચૂકવણીઓની પદ્ધતિ યુરોપના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં ઘણી વધારે પરિપૂર્ણ છે. બેંક કામગીરીના વ્યાપ તથા કેંદ્રીકરણને લીધે અમુક મૂલ્યોની હેરફેર માટે અને એટલો જ અથવા એથીયે વધુ વ્યાપાર કરવા માટે પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા ચલણની જરૂર પડે છે. દાખલા તરીકે રોજીની બાબતમાં એવું બને છે કે અંગ્રેજ કારખાના કામદાર પોતાની રોજી દર અઠવાડિયે

દુકાનદારને ચૂકવે છે, દુકાનદાર એ રકમને દર અઠવાડિયે બૅંકમાં મોકલી આપે છે, પછી બૅંક એ પૈસા કારખાનદારને આપે છે, અને કારખાનદાર વળી એ નાણાં કામદારોને રોજી તરીકે ચૂકવે છે—અને પ્રક્રિયા એમ જ ચાલતી રહે છે. ધારો કે એક કામદારનું વાર્ષિક વેતન બાવન પાઉંડ હોય તો વર્તુળમાં દર અઠવાડિયે ચકરાવા લેતા એક જ સોવરિન* વડે તેની રોજી ચૂકવી શકાય. આ પદ્ધતિ ઈંગ્લૅંડમાં પણ સ્કોટલૅંડ કરતાં ઓછી પરિપૂર્ણ છે, અને દરેક ઠેકાણે એકસરખી પરિપૂર્ણ નથી. એટલે આપણને એવા દાખલા જોવા મળે છે કે નિર્ભેળ કારખાના વિસ્તારોની સરખામણીએ અમુક ખેતીવાડી વિસ્તારોમાં મૂલ્યોના ઘણા નાના રાશિની હેરફેર માટે ઘણા વધારે ચલણની જરૂર પડે છે.

ખાડી પાર કરતાં તમને જણાશે કે **નાણારૂપી રોજી** ઈંગ્લૅંડ કરતાં ઘણી ઓછી છે પરંતુ જર્મની, ઇટાલી, સ્વિટ્ઝર્લૅંડ, અને ફ્રાંસમાં તેની હેરફેર માટે **ઘણા વધારે ચલણની** જરૂર પડે છે. એકના એક સિક્કાને બૅંકર એટલી ઝડપથી આંતરી નથી લેતો અને પાછો ઔદ્યોગિક મૂડીદારના હાથમાં પહોંચાડી નથી દેતો. એટલે વાર્ષિક બાવન પાઉંડની હેરફેર એક જ સોવરિન વડે થઈ જવાને બદલે વાર્ષિક પચીસ પાઉંડની રોજીની હેરફેર માટે કદાચ ત્રણ સોવરિનની જરૂર પડે. આમ તમે ઈંગ્લૅંડની જોડે તળ યુરોપખંડના દેશોની સરખામણી કરશો તો તમને તરત જ જોવા મળશે કે ઊંચા ધોરણની નાણારૂપી રોજીની હેરફેર કરતાં નીચા ધોરણની નાણારૂપી રોજીની હેરફેરમાં ઘણા વધારે ચલણની જરૂર પડી શકે. એ બાબત હકીકતમાં તો ખાલી ટેકનિકલ મુદ્દો છે અને તેને આપણા વિષય જોડે કશો જ સંબંધ નથી.

મારી જાણકારીની સૌથી ચોક્કસ ગણતરીઓ મુજબ, આ દેશના કામદાર વર્ગની વાર્ષિક આવક ૨૫૦૦૦૦૦૦૦ પાઉંડની અંદાજી શકાય. આ જંગી રકમની હેરફેર લગભગ ૩૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ ચલણ વડે થાય છે. ધારો કે રોજીમાં પચાસ ટકાનો વધારો થઈ જાય તો ૩૦૦૦૦૦૦ પાઉંડ ચલણને બદલે ૪૫૦૦૦૦૦ પાઉંડ ચલણની જરૂર પડે. કામદાર આદમીનું ખાસા મોટા ભાગનું રોજિંદું ખર્ચ ચાંદી કે ત્રાંબાના સિક્કાઓ વડે, અર્થાત્ ખાલી સાંકેતિક સિક્કાઓ વડે, કરવામાં આવે છે. એ સિક્કાઓનું સોનાના સંબંધમાં મૂલ્ય, બિનવટાવી નાણાકાગળની જેમ જ, કાનૂન મારફત આપખુદ રીતે નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. એટલે નાણારૂપી રોજીમાં પચાસ ટકાનો વધારો થાય તો લગભગ દસ લાખ

---

*એક પાઉંડનો સોનાનો સિક્કો.—સં.

પાઉંડના વધારાના ચલણની જરૂર પડે. હાલ બેંક ઓફ ઇંગ્લેંડની કે ખાનગી બેંકોની તિજોરીઓમાં સોના અથવા સિક્કાઓના રૂપમાં સંઘરાઈને પડેલા દસ લાખ પાઉંડ હરતા ફરતા થઈ જાય. પરંતુ વધારાના ચલણની જરૂરતમાંથી કશું ઘર્ષણ પેદા થાય તો વધારાના સિક્કા પાડવાનું અથવા એ દસ લાખના વધારાના ઘસારાનું નજીવું ખર્ચ પણ બચાવી શકાય અને હકીકતમાં બચાવી લેવામાં આવે જ. તમે સૌ જાણો છો કે આ દેશનું ચલણ બે મોટા વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. જુદા જુદા પ્રકારોની બેંકનોટોના રૂપમાં પૂરું પાડવામાં આવતા એક જાતના ચલણનો ઉપયોગ વેપારીઓ વચ્ચેના સોદાઓમાં તથા ગ્રાહકો તરફથી વેપારીઓને થતી મોટી ચૂકવણીઓમાં કરવામાં આવે છે, અને ધાતુના સિક્કાઓનું રૂપ ધરાવતા બીજી જાતના ચલણનો ઉપયોગ છૂટક વેપારમાં થાય છે. આ બેઉ જાતનાં ચલણો એકબીજાથી નિરાળાં હોવા છતાં પરસ્પર સંકળાયેલી કામગીરી કરતાં હોય છે. મોટી ચૂકવણીઓમાં પણ પાંચ પાઉંડથી ઓછી તમામ તૂટક રકમો માટે સોનાના સિક્કાનો ઉપયોગ બહોળા પ્રમાણમાં થાય છે. કાલથી જો ચાર પાઉંડની, ત્રણ પાઉંડની, કે બે પાઉંડની નોટો ચાલુ કરવામાં આવે તો ચલણનાં એ વહેણોમાં વપરાતું સોનું તરત જ છૂટું થઈ જાય અને નાણારૂપી રોજીમાં વધારાને લીધે જરૂરી બનતાં વહેણોમાં વહેવા લાગે. એ રીતે, રોજીમાં પચાસ ટકાના વધારાથી જરૂરી બનતું દસ લાખ પાઉંડનું ચલણ પાઉંડના સિક્કાની સંખ્યામાં એકનોયે વધારો કર્યા વગર મળી રહે. હૂંડીનો ઉપયોગ વિસ્તારવાથી એક પણ વધારાની બેંકનોટ વગર એવી જ અસર ઉપજાવી શકાય. લેંકેશાયરમાં સારા એવા સમય સુધી એવી રીત અજમાવવામાં આવી હતી.

નાગરિક વેસ્ટને ખેતીવાડીની રોજીના સંબંધમાં જેની ધારણા કરેલી તેવો એકસો ટકાનો સામાન્ય વધારો રોજીના દરમાં થાય તો એથી જરૂરિયાતની ચીજોની કિંમતોમાં જંગી વધારો થઈ જાય અને, તેમના ખ્યાલો મુજબ, મળી ન શકનારું વધારાનું ચલણ જરૂર બની જાય. એટલે, એ જ સિદ્ધાંતના આધારે, **રોજીમાં સામાન્ય ઘટાડો** થાય તો એથી ઊલટી દિશામાં એવું જ અને એવડા જ પાયા ઉપરનું પરિણામ આવવું જોઈએ. વારુ! તમે સૌ જાણો છો કે ૧૮૫૮થી ૧૮૬૦નાં વરસો સુતરાઉ કાપડ ઉદ્યોગનાં અત્યંત સમૃદ્ધિનાં વરસો હતાં અને ખાસ કરીને ૧૮૬૦નું વરસ તો એ સંબંધમાં વાણિજ્યના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. તેની સાથે સાથે ઉદ્યોગની બીજી શાખાઓ પણ ખૂબ સમૃદ્ધ હતી. ૧૮૬૦માં સુતરાઉ કાપડ કામદારો તેમ જ તેમના રોજગાર જોડે સંકળાયેલા બીજા બધા કામદારોની રોજી અગાઉ કદી નહોતી થઈ એટલી વધી ગઈ હતી.

પરંતુ અમેરિકી કટોકટી આવી પડતાં તેમની એકંદર રોજી એકાએક ઘટીને અગાઉની રકમના લગભગ ચોથા ભાગ જેટલી થઈ ગઈ. એ ઘટનાને ઊલટી દિશામાં ૩૦૦ ટકાનો વધારો ગણાવી શકાય. રોજી પાંચથી વધીને વીશ શિલિંગ થઈ જાય તો તેને આપણે ૩૦૦ ટકાનો વધારો ગણાવીએ. રોજી વીશથી ઘટીને પાંચ શિલિંગ થઈ જાય તો તેને આપણે ૭૫ ટકાનો ઘટાડો ગણાવીએ. પરંતુ એકમાં વધારો અને બીજીમાં ઘટાડો એકસરખો જ હોય—પંદર શિલિંગનો. રોજીના દરમાં એ અણધાર્યું પરિવર્તન અપૂર્વ હતું અને તે સાથે સાથે બીજા સંખ્યાબંધ કામદારોને આવરી લેતું હતું. સુતરાઉ કાપડના રોજગાર સાથે સીધા સંકળાયેલા તેમ જ તેની ઉપર આડકતરો આધાર રાખતા તમામ કામદારોને ગણતરીમાં લઈએ તો તેમની સંખ્યા ખેતમજૂરોની કુલ સંખ્યાની સરખામણીમાં દોઢી કરતાંયે વધારે હતી. પરિણામે ઘઉંની કિંમત ઘટી ખરી? એ તો **વધી ગઈ**—૧૮૫૮-૧૮૬૦નાં ત્રણ વરસો દરમિયાન ૨૮ રતલ ઘઉંનો સરેરાશ વાર્ષિક ભાવ ૪૭ શિલિંગ ૮ પેન્સ હતો તે વધી ગયો અને ૧૮૬૧ - ૧૮૬૩નાં ત્રણ વરસો દરમિયાન ૨૮ રતલ ઘઉંનો સરેરાશ વાર્ષિક ભાવ ૫૫ શિલિંગ ૧૦ પેન્સ રહ્યો હતો. ચલણના સંબંધમાં ટંકશાળમાં ૧૮૬૦ના ૩૩૭૮૧૦૨ પાઉંડની સરખામણીએ ૧૮૬૧માં ૮૬૭૩૨૩૨ પાઉંડના સિક્કા પાડવામાં આવ્યા હતા, એટલે ૧૮૬૦ને મુકાબલે ૧૮૬૧માં ૫૨૯૫૧૩૦ પાઉંડના વધારે સિક્કા પાડવામાં આવ્યા હતા. તેની સાથે સાથે એ પણ ખરું છે કે ૧૮૬૦ની સરખામણીએ ૧૮૬૧માં બેંકનોટોના ઉપયોગમાં ૧૩૧૯૦૦૦ પાઉંડનો ઘટાડો થયો હતો. તેને આપણે બાદ કરી નાખીએ. ત્યાર પછી પણ ૧૮૬૦ના સમૃદ્ધિ વરસની સરખામણીએ ૧૮૬૧માં ચલણનો ૩૯૭૬૧૩૦ પાઉંડનો અથવા લગભગ ૪૦ લાખ પાઉંડનો વધારો તો બાકી રહે જ છે. પરંતુ બેંક ઓફ ઈંગ્લેંડનો અનામત સોનાનો જથ્થો પણ તેની સાથે સાથે ઘટી ગયો હતો—ચોક્કસ એટલા જ પ્રમાણમાં નહિ પરંતુ લગભગ એટલા પ્રમાણમાં ઘટી ગયો હતો.

આપણે ૧૮૬૨ના વરસને ૧૮૪૨ના વરસ જોડે સરખાવીએ. વેચાયેલાં પણ્યોના મૂલ્ય તથા જથ્થામાં પ્રચંડ વધારો થઈ ગયો હોવા ઉપરાંત ૧૮૬૨માં કેવળ ઈંગ્લેંડ તથા વેલ્સની રેલવે માટે શેર, લોન, વગેરેના નિયમિત સોદાઓમાં જ ચૂકવવામાં આવેલી મૂડી ૩૨ કરોડ પાઉંડ જેટલી હતી. ૧૮૪૨માં એટલી રકમ કલ્પનાતીત ગણવામાં આવી હોત. પરંતુ ૧૮૬૨ અને ૧૮૪૨માં ચલણના એકંદર જથ્થા લગભગ એકસરખા હતા, અને કેવળ પણ્યોના જ નહિ પણ સામાન્ય રૂપે નાણાકીય સોદાઓના પ્રચંડ પ્રમાણમાં વધતા જતા મૂલ્યની સામે

ચલણના વૃદ્ધિશીલ ઘટાડાનું વલણ તમે સામાન્ય રીતે જોઈ શકશો. આપણા મિત્ર વેસ્ટનની દૃષ્ટિએ જોતાં આ બાબત તો ઉકેલવા અશક્ય કોયડા સમાન છે.

તેમણે બાબત અંગે જરાક વધારે ઊંડો વિચાર કર્યો હોત તો તેમને જણાયું હોત કે રોજીથી તદ્દન અલગ અને તેને નિશ્ચિત ધારી લઈએ તોપણ વેચાણનાં પણ્યોના મૂલ્ય તથા જથ્થામાં તેમ જ સામાન્ય રૂપે નાણાકીય સોદાઓની પતાવટની રકમમાં દરરોજ ફરક પડતો હોય છે, બેંકનોટોની લેવડદેવડમાં દરરોજ ફરક પડતો હોય છે, કોઈ પણ જાતના નાણાની દખલગીરી વગર હૂંડીઓ તથા ચેક તેમ જ ચોપડામાં જમાઉધારી તથા આડતિયાઓ મારફત ચૂકવવામાં આવતી રકમમાં દરરોજ ફરક પડતો હોય છે, ધાતુરૂપી ચલણની વાસ્તવમાં જેટલી જરૂર પડે તેના સંબંધમાં એક તરફ ચલણમાં ફરતા સિક્કા અને બીજી તરફ બેંકોની તિજોરીઓમાં અનામત અથવા નિષ્ક્રિય સંઘરાયેલા સિક્કા તથા સોના વચ્ચેના પ્રમાણમાં દરરોજ ફરક પડતો હોય છે, રાષ્ટ્રીય ચલણમાં વપરાતા સોનાના જથ્થામાં તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ચલણ માટે પરદેશ મોકલવામાં આવતા સોનાના જથ્થામાં દરરોજ ફરક પડતો હોય છે. તેમને સમજાઈ ગયું હોત કે નિશ્ચિત ચલણનો તેમનો મતાગ્રહ મહાભયંકર ગલતી છે અને તે રોજિંદી ક્રિયાઓ જોડે તદ્દન અસંગત છે. તેમણે ચલણના નિયમો અંગેના પોતાના ખોટા ખ્યાલોને રોજીમાં વધારા સામેની દલીલમાં ન પલટાવી નાખ્યા હોત પરંતુ સતત બદલાતા સંજોગોને અનુરૂપ બની જવાનું ચલણ માટે શક્ય બનાવનારા નિયમો અંગે જાણકારી હાંસલ કરી હોત.

૪. પુરવઠો અને માંગ

પુનરાવર્તન અભ્યાસની જનેતા છે—એવા અર્થની લેટિન કહેવત આપણા મિત્ર વેસ્ટન સ્વીકારે છે, અને એટલે તેમણે પોતાના મૂળ મતાગ્રહનું એવા નવા રૂપમાં પુનરાવર્તન કર્યું છે કે રોજીના વધારામાંથી પરિણમતું ચલણનું સંકોચન મૂડીમાં ઘટાડો પેદા કરશે, વગેરે. ચલણ અંગે તેમના તરંગની છણાવટ હું કરી ચૂક્યો છું એટલે તેમની કલ્પિત ચલણ દુર્ઘટનામાંથી તેમની ધારણા મુજબ ઊભાં થતાં કલ્પિત પરિણામોની છણાવટ હું તદ્દન નકામી ગણું છું. તેમણે જુદાં જુદાં ઘણાં રૂપોમાં દોહરાવેલા **એકના એક** મતાગ્રહને **હું તદ્દન સાદા સૈદ્ધાંતિક રૂપમાં** તમારી સમક્ષ તત્કાળ રજૂ કરું છું.

તેમણે વિષયના અભ્યાસમાં કેવું સિદ્ધાંતશૂન્ય વલણ અપનાવ્યું છે તે માત્ર એક જ વાત પરથી સ્પષ્ટ થઈ જશે. તેઓ રોજીમાં વધારાની અથવા એવા વધારામાંથી પરિણમતી ઊંચી રોજીની વિરુદ્ધ દલીલ કરે છે. હું તેમને સવાલ કરું છું: ઊંચી રોજી એટલે શું અને નીચી રોજી એટલે શું? દાખલા તરીકે, અઠવાડિયે પાંચ શિલિંગની રોજીને નીચી શા માટે ગણવી જોઈએ અને અઠવાડિયે વીશ શિલિંગની રોજીને ઊંચી શા માટે ગણવી જોઈએ? પાંચ શિલિંગ વીશ શિલિંગની સરખામણીમાં નીચી રોજી ગણાય તો વીશ શિલિંગ પણ બસો શિલિંગની સરખામણીમાં નીચી રોજી ગણાય. કોઈ માણસ થરમૉમિટર અંગે વ્યાખ્યાન શરૂ કરીને કેવળ ઊંચી તથા નીચી ડિગ્રીની જ વાતો કર્યા કરે તો તે કશું નવું જ્ઞાન ન આપી શકે. તેણે પહેલાં એ સમજાવવું જોઈએ કે ઠારબિંદુ તથા ઉત્કલનબિંદુ કેવી રીતે શોધી કાઢવામાં આવે છે અને એ પ્રમાણબિંદુઓ કેવી રીતે થરમૉમિટરના વિક્રેતાઓ અથવા ઉત્પાદકોના કલ્પનાતરંગો મુજબ નહિ પણ પ્રાકૃતિક નિયમોના આધારે નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે. નાગરિક વેસ્ટને આર્થિક પ્રક્રિયાઓનો આધાર લઈને રોજી તથા નફા અંગે એવાં પ્રમાણબિંદુઓ નથી શોધી કાઢયાં એટલું જ નહિ પરંતુ એવી આવશ્યકતા પણ નથી સ્વીકારી. તેમણે તો લોકબોલીમાંથી ઊંચી રોજી અને નીચી રોજી જેવા પ્રચલિત શબ્દોને કશોક નિશ્ચિત અર્થ ધરાવતા સમજીને અપનાવી લીધા છે, પરંતુ વાત સાફ છે કે રોજીને ઊંચી અથવા નીચી તો તેનાં પરિમાણોને માપવાના પ્રમાણબિંદુના આધારે જ ગણાવી શકાય.

તેઓ મને જણાવી નહિ શકે કે અમુક મહેનતના બદલામાં નાણાની અમુક રકમ શા માટે આપવામાં આવે છે. જો તેઓ એવો જવાબ આપે કે "એ બાબત તો પુરવઠા અને માંગના નિયમના આધારે નિર્ધારિત થાય છે," તો હું તેમને વળી પૂછીશ કે ખુદ પુરવઠા અને માંગનું નિયમન કયા નિયમના આધારે થાય છે. મારો એવો સવાલ તેમની દલીલોને બેમતલબ જાહેર કરી દેશે. શ્રમના પુરવઠા અને માંગ વચ્ચેના સંબંધો નિરંતર પરિવર્તન પામતાં રહે છે અને સાથે સાથે શ્રમના બજારભાવ પણ બદલાતા રહે છે. માંગ પુરવઠા કરતાં વધી જાય તો રોજીમાં વધારો થાય છે, પુરવઠો માંગ કરતાં વધી જાય તો રોજીમાં ઘટાડો થાય છે, જોકે એવા સંજોગોમાં માંગ અને પુરવઠા અંગેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિને હડતાલ મારફત અથવા બીજી કોઈ રીતે **ચકાસી જોવાનું** કદાચ જરૂરી બની જાય. પરંતુ પુરવઠા અને માંગને રોજીનું નિયમન કરતા નિયમ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે તો રોજીના વધારા સામેનો દેકારો નિરર્થક બાલિશતા

જ ગણાય, કારણ કે જે સર્વોચ્ચ નિયમને અપીલ કરવામાં આવે તે જ નિયમ મુજબ સમયાંતરે રોજીમાં વધારો સમયાંતરે રોજીમાં ઘટાડા જેટલો જ જરૂરી અને વાજબી છે. પરંતુ પુરવઠા અને માંગને રોજીનું નિયમન કરતા નિયમ તરીકે **ન** સ્વીકારવામાં આવે તો હું વળી મારો સવાલ દોહરાવું છું કે અમુક મહેનતના બદલામાં નાણાની અમુક રકમ શા માટે આપવામાં આવે છે.

પરંતુ આપણે બાબતોનું વધારે વ્યાપક પરીક્ષણ કરીએ: શ્રમનું અથવા બીજા કોઈ પણ પણ્યનું મૂલ્ય અંતે પુરવઠા અને માંગના આધારે જ નિર્ધારિત થાય છે એમ ધારી લેવું તદ્દન ગલત ગણાશે. પુરવઠો અને માંગ બજારભાવમાં અલ્પકાલીન **વધઘટ** સિવાય બીજા કશાનું નિયમન નથી કરતાં. પુરવઠા અને માંગના આધારે એટલું જરૂર સમજી શકાય કે અમુક પણ્યનો બજારભાવ તેના **મૂલ્ય** કરતાં વધી કેમ જાય છે અને ઘટી કેમ જાય છે, પરંતુ ખુદ **મૂલ્યનો** ખુલાસો તો પુરવઠા અને માંગના આધારે કદી ન જ મળી શકે. ધારો કે પુરવઠો અને માંગ સમતોલ બની જાય, અથવા અર્થશાસ્ત્રીઓના શબ્દોમાં કહીએ તો પરસ્પર સમસપાટીએ પહોંચી જાય. અરે, જે ઘડીએ એ વિરોધી પરિબળો એકસરખાં થઈ જાય તે જ ઘડીએ એકબીજાનું ચેતન હરી લે અને એક યા બીજી દિશામાં કામગીરી બંધ કરી દે. જે ઘડીએ પુરવઠો અને માંગ પરસ્પર સમતોલ બની જાય અને કામગીરી બંધ કરી દે તે જ ઘડીએ પણ્યના **બજારભાવનો** તેના **ખરા મૂલ્ય** જોડે, જેની આસપાસ બજારભાવ વધતો ઘટતો રહે છે તે પ્રમાણ કિંમત જોડે, યોગ થઈ જાય. એટલે એ **મૂલ્યની** તાસીરનું પરીક્ષણ કરતી વેળા આપણને બજારભાવ ઉપર અલ્પકાલીન અસર પાડનાર પુરવઠા અને માંગ જોડે કશી જ લેવાદેવા નથી રહેતી. આ વાત રોજીના સંબંધમાં તેમ જ બીજાં બધાં પણ્યોના સંબંધમાં પણ એટલી જ લાગુ પડે છે.

૫. રોજી અને કિંમતો

આપણા મિત્રની બધી દલીલોનું તદ્દન સાદું સૈદ્ધાંતિક તારણ કાઢવામાં આવે તો તે ફક્ત એક જ મતાગ્રહમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે: **"પણ્યોની કિંમતોનું નિર્ધારણ કે નિયમન રોજીથી થાય છે."**

આ કાલગ્રસ્ત અને ભાંગી ચૂકેલા ભ્રમની સામે હું અમલી નિરીક્ષણની શાહેદી રજૂ કરી શકું. હું તમને જણાવી શકું કે પ્રમાણમાં શ્રમની ઊંચી કિંમત મેળવતા અંગ્રેજ કારખાના કામદારો, ખાણિયાઓ, જહાજી કામદારો, અને

બીજા કામદારો પોતાના સસ્તા ઉત્પાદનની ચીજો જગતના બજારમાં બીજાં બધાં રાષ્ટ્રોની એવી ચીજો કરતાં ઓછા ભાવે વેચે છે. પરંતુ પ્રમાણમાં શ્રમની નીચી કિંમત મેળવતા અંગ્રેજ ખેતમજૂરોના મોંઘા ઉત્પાદનની ચીજોની સરખામણીમાં જગતનાં બીજાં લગભગ બધાં જ રાષ્ટ્રો પોતાની એવી ચીજો ઓછા ભાવે વેચે છે. એક જ દેશની એક વસ્તુની જોડે બીજી વસ્તુની સરખામણી કરીને અને જુદા જુદા દેશોનાં પણ્યોની સરખામણી કરીને—અમુક દેખાંતા વધારે પણ ઓછા હકીકતી અપવાદોને બાદ કરતાં— હું તમને બતાવી શકું કે સરેરાશ ગણતરીએ જોતાં ઊંચી કિંમતના શ્રમ વડે નીચી કિંમતનાં પણ્યોનું અને નીચી કિંમતના શ્રમ વડે ઊંચી કિંમતનાં પણ્યોનું ઉત્પાદન થાય છે. એથી એમ તો સાબિત બેશક ન જ થાય કે એક કિસ્સામાં શ્રમની ઊંચી કિંમત અને બીજા કિસ્સામાં શ્રમની નીચી કિંમત એવી તદ્દન વિરોધી અસરો પેદા કરનારાં ક્રમવાર કારણો છે, પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ સાબિત થઈ જ જાય છે કે પણ્યોની કિંમતોનું નિયંત્રણ કરનારી બાબત શ્રમની કિંમતો નથી. પરંતુ એવી આનુભાવિક રીતની આપણને મુદ્દલ જરૂર નથી.

કદાચ મારા કથનનો વિરોધ કરીને દલીલ કરવામાં આવે કે **"પણ્યોની કિંમતોનું નિર્ધારણ કે નિયમન રોજીથી થાય છે"** એવો મતાગ્રહ નાગરિક વેસ્ટને રજૂ કર્યો જ નથી. હકીકતમાં તેમણે એવું નિરૂપણ ક્યારેય નથી કર્યું. તેમણે તો એથી ઊલટું એમ જણાવ્યું છે કે નફો અને સાંથ પણ પણ્યોની કિંમતોનાં ઘટકો બની રહે છે, કારણ કે કેવળ કામદારની રોજી જ નહિ પરંતુ મૂડીદારના નફા અને જમીનદારની સાંથ પણ પણ્યોની કિંમતોમાંથી જ વસૂલ થાય છે. પરંતુ તેમના ખ્યાલ મુજબ કિંમતોનું નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે? સૌપ્રથમ તો રોજીના આધારે. પછી કિંમતમાં મૂડીદાર વતી અમુક વધારાના ટકા અને જમીનદાર વતી અમુક વધારાના ટકા ઉમેરવામાં આવે. ધારો કે અમુક પણ્યના ઉત્પાદનમાં રોકવામાં આવતા કામદારોની રોજી દસ છે. હવે નફાનો દર રોજીના સો ટકા હોય તો મૂડીદાર બીજા દસ ઉમેરે, અને સાંથનો દર પણ રોજીના સો ટકા હોય તો વળી પાછા દસ ઉમેરવામાં આવે, અને એમ પણ્યની એકંદર કિંમત ત્રીસ થાય. પરંતુ કિંમતોનું એવું નિર્ધારણ તો રોજીના આધારે જ થયેલું નિર્ધારણ ગણાય. ઉપરોક્ત દાખલામાં જો રોજી વધીને વીશ થઈ જાય તો પણ્યની કિંમત પણ વધીને સાઠ થઈ જાય, અને એવી જ રીતે રોજીના આધારે કિંમત બદલાતી રહે. પરિણામે, કિંમતોનું નિયમન રોજીથી થાય છે એવા મતવાદનું નિરૂપણ રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના જે જરાગ્રસ્ત લેખકોએ કર્યું છે તે સૌએ તેના

પ્રતિપાદનની કોશિશ નફા તથા સાંથને **રોજીમાં કેવળ વધારાના ટકાનો ઉમેરો** ગણાવીને કરી છે. તેમાંથી એક પણ લેખક એવા ટકાની મર્યાદાઓનું નિયમન કરતો કોઈ આર્થિક નિયમ બેશક નથી તારવી શક્યો. તેઓ તો ઊલટા એમ માનતા લાગે છે કે નફાનું નિર્ધારણ પરંપરા, રિવાજ, મૂડીદારની મરજી, અથવા બીજી કોઈ એવી જ આપખુદ અને અગમ્ય રીત વડે થાય છે. તેઓ જો એવું કથન કરતા હોય કે નફાનું નિર્ધારણ મૂડીદારો વચ્ચેની હરીફાઈથી થાય છે તો તેમાં કશું વજૂદ નથી. જુદા જુદા ધંધાઓમાં નફાના જુદા જુદા દરોને હરીફાઈ ચોક્કસ સમાન બનાવી દે અથવા એક સરેરાશ સપાટીએ પહોંચાડી દે, પરંતુ સપાટીનું અથવા નફાના સામાન્ય દરનું નિર્ધારણ તે કદી ન જ કરી શકે.

પણ્યોની કિંમતોનું નિર્ધારણ રોજીથી થાય છે એવા કથનનો અર્થ શો નીકળે છે? રોજી તો કેવળ શ્રમની કિંમતનું નામ જ હોવાથી એવો અર્થ નીકળે છે કે ચીજોની કિંમતોનું નિયમન શ્રમની કિંમતથી થાય છે. "**કિંમત**" વિનિમેય મૂલ્ય—અને મૂલ્યનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા હું હંમેશાં વિનિમેય મૂલ્યની જ વાત કરતો હોઉં છું—છે, **નાણાના રૂપમાં વ્યક્ત થતું વિનિમેય મૂલ્ય** છે, એટલે વિધાનનો સાર એવો નીકળે છે કે "**પણ્યોના મૂલ્યનું નિર્ધારણ શ્રમના મૂલ્યથી થાય છે,**" અથવા "**મૂલ્યનું સામાન્ય માપ શ્રમમૂલ્ય છે.**"

પણ તો પછી ખુદ "**શ્રમમૂલ્ય**"નું નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે? અહીંયાં આપણે અવાક બની જઈએ છીએ, બેશક જો તર્કસંગત ચિંતનની કોશિશ કરીએ તો. પરંતુ એવા મતવાદના નિરૂપકો તર્કસંગતતાને ઘોળીને પી જાય છે. આપણા મિત્ર વેસ્ટનનો જ દાખલો લઈએ. તેમણે પહેલાં આપણને જણાવ્યું કે પણ્યોની કિંમતનું નિયમન રોજીથી થાય છે અને તેના પરિણામે રોજી વધે ત્યારે કિંમતો પણ વધે જ. પછી નાગરિક વેસ્ટન બીજી તરફ ફરીને આપણને જણાવે છે કે રોજીમાં વધારાથી કશો ફાયદો નહિ થાય કારણ કે પણ્યોની કિંમતો વધી ગઈ છે અને ખરું જોતાં રોજીનું માપ તો જે પણ્યો માટે તેને ખર્ચવામાં આવે તેની કિંમતોના આધારે જ નિર્ધારિત થાય. એ રીતે શરૂઆત એમ કહીને થાય કે પણ્યોના મૂલ્યનું નિર્ધારણ શ્રમમૂલ્યથી થાય, અને અંતમાં એમ કહેવામાં આવે કે શ્રમમૂલ્યનું નિર્ધારણ પણ્યોના મૂલ્યથી થાય. એ રીતે આપણે ભયંકર વિષચક્રમાં આમથી તેમ અટવાતા રહીએ અને કશો નિષ્કર્ષ તારવી જ ન શકીએ.

સમગ્ર રૂપે જોતાં સાફ જણાઈ આવે છે કે એક પણ્યના—ધારો કે શ્રમ, અનાજ, અથવા બીજા કોઈ પણ્યના—મૂલ્યને મૂલ્યનું સામાન્ય માપ તથા નિયામક બનાવી દઈને તો આપણે મુશ્કેલીને કેવળ આઘી જ ઠેલીએ છીએ,

કારણ કે આપણે એક મૂલ્યનું નિર્ધારણ બીજા મૂલ્ય વડે કરીએ છીએ પરંતુ એ બીજા મૂલ્યનું નિર્ધારણ બાકી જ રહે છે.

"પણ્યોની કિંમતોનું નિર્ધારણ રોજીથી થાય છે" એવા મતાગ્રહનો પૂરેપૂરો સાર તારવી લેવામાં આવે તો તેને આવા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી શકાય: "મૂલ્યનું નિર્ધારણ મૂલ્યથી થાય છે." અને એવી દ્વિરુક્તિનો અર્થ હકીકતમાં એવો જ નીકળે કે આપણે મૂલ્ય વિશે કશું જ નથી જાણતા. એવા આધારને સ્વીકારી લઈએ એટલે રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમો અંગેની તમામ ચર્ચાવિચારણા ખાલી લવારો બની જાય છે. એટલે રિકાર્ડોએ ૧૮૧૭માં પ્રકાશિત 'રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો' નામની તેની કૃતિમાં, "કિંમતોનું નિર્ધારણ રોજીથી થાય છે" એવા પુરાણા, પ્રચલિત, અને ચવાઈ ચૂકેલા ભ્રમભર્યા ખ્યાલનું—જે ભ્રમભર્યા ખ્યાલને એડમ સ્મિથ તથા તેના ફ્રેંચ પુરોગામીઓએ પોતાનાં સંશોધનોના ખરેખરા વૈજ્ઞાનિક હિસ્સાઓમાં તુચ્છકારી કાઢ્યો હતો પરંતુ પોતાની કૃતિઓના અધિક છીછરા ને અણઘડ પ્રકરણોમાં ફરી રજૂ કર્યો હતો તેનું—મૂળભૂત રૂપે ખંડન કરીને ભારે યશસ્વી કામગીરી બજાવી હતી.

૬. મૂલ્ય અને શ્રમ

નાગરિકો, હવે હું એવે તબક્કે પહોંચી ગયો છું કે મારે સવાલની ખરી છણાવટ શરૂ કરવી જોઈએ. હું એવી કામગીરીમાં પૂરો સંતોષ આપવાનો વાયદો ન જ કરી શકું કારણ કે તેને માટે તો મારે રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના સમગ્ર ક્ષેત્રને આવરી લેવું પડે. એટલે, ફ્રેંચ લોકો કહે છે તેમ, હું માત્ર મુખ્ય મુદ્દાઓની જ છણાવટ કરીશ.

આપણે વિચારવાનો પહેલો સવાલ આવો છે: પણ્યનું **મૂલ્ય** એટલે શું? તેનું નિર્ધારણ કેવી રીતે થાય છે?

પહેલી નજરે તો એમ જ લાગે કે પણ્યનું મૂલ્ય પાકી **સાપેક્ષ** બાબત છે, અને એક પણ્યનું પરીક્ષણ બીજાં બધાં પણ્યો સાથેના તેના સંબંધોને ધ્યાનમાં લઈને કર્યા વગર તેના મૂલ્યનું નિર્ધારણ ન થઈ શકે. હકીકતમાં આપણે જ્યારે મૂલ્યની, પણ્યના વિનિમયરૂપી મૂલ્યની, વાત કરીએ ત્યારે એક પણ્યના જથ્થાના વિનિમયમાં મળતા બીજાં પણ્યોના જથ્થાઓનાં પ્રમાણોની વાત કરતા હોઈએ છીએ. પણ તો આવો સવાલ ઊભો થાય છે: પણ્યોનો પરસ્પર વિનિમય જે પ્રમાણોમાં થતો હોય તેનું નિયમન કેવી રીતે થાય છે?

આપણે અનુભવથી જાણીએ છીએ કે એ પ્રમાણોમાં અપાર ભિન્નતા હોય છે. આપણે એક પણ્ય લઈએ—દાખલા તરીકે ઘઉં. ૨૮ રતલ ઘઉંનો વિનિમય જુદાં જુદાં પણ્યોની જોડે લગભગ અસંખ્ય વિવિધ પ્રમાણોમાં થઈ શકે. પરંતુ રેશમ, સોનું, અથવા બીજા કોઈ પણ પણ્યના રૂપમાં વ્યક્ત થતું **તેનું મૂલ્ય હંમેશાં એકનું એક જ રહેતું હોવાથી** તે જુદી જુદી વસ્તુઓ જોડેના એવા **વિનિમયના વિવિધ દરોથી** નિરાળું અને સ્વતંત્ર કશુંક હોવું જોઈએ. એટલે વિવિધ પણ્યોનાં એવાં વિવિધ સમીકરણોને સાવ જુદા રૂપમાં વ્યક્ત કરવાનું શક્ય બનવું જોઈએ.

વળી જો હું એમ કહું કે ૨૮ રતલ ઘઉંની અદલાબદલી લોખંડના અમુક જથ્થા જોડે થઈ શકે છે, અથવા ૨૮ રતલ ઘઉંનું મૂલ્ય લોખંડના અમુક જથ્થાના રૂપમાં વ્યક્ત થાય છે, તો મારી વાતનો અર્થ એવો નીકળે કે ઘઉંનું મૂલ્ય તેમ જ તેની જોડે સમાનતા ધરાવતો લોખંડનો જથ્થો **કોઈ ત્રીજી વસ્તુ** જોડે સમાનતા ધરાવે છે, અને એ ત્રીજી વસ્તુ ઘઉં પણ નથી ને લોખંડ પણ નથી કારણ કે મારી ધારણા મુજબ એ બે વસ્તુઓ એકના પરિમાણને બે જુદા જુદા ઘાટમાં વ્યક્ત કરે છે. એટલે એ બેમાંથી એકને, ઘઉંને અથવા લોખંડને, બીજી વસ્તુથી સ્વતંત્ર રીતે આ ત્રીજી વસ્તુમાં બદલાવી નાખવાનું શક્ય બનવું જોઈએ, કારણ કે ત્રીજી વસ્તુ એ બન્ને વસ્તુઓના સંબંધમાં સામાન્ય માપ ધરાવે છે.

આ મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરવા હું ભૂમિતિનું એક દૃષ્ટાંત રજૂ કરીશ. બધાં શક્ય રૂપો તથા પરિમાણોના ત્રિકોણોનાં ક્ષેત્રફળોની સરખામણી કરવી હોય અથવા ત્રિકોણોને લંબચોરસ કે બીજી કોઈ સુરેખ આકૃતિઓની જોડે સરખાવવી હોય તો આપણે શું કરીએ છીએ? ગમે તે કોઈ ત્રિકોણના ક્ષેત્રફળને આપણે તેના દેખીતા રૂપથી સાવ નિરાળી પદાવલિમાં પલટાવી નાખીએ છીએ. ત્રિકોણનું ક્ષેત્રફળ તેના પાયા અને લંબાઈના ગુણાકારથી અરધું હોય છે એટલું ત્રિકોણની ખાસિયત પરથી જાણી લીધા પછી, આપણે જાતજાતના ત્રિકોણોનાં અને ગમે તેવી બધી સુરેખ આકૃતિઓનાં મૂલ્યોની સરખામણી કરી શકીએ છીએ, કારણ કે એ તમામનું વિઘટન કરીને તેમાંથી અમુક સંખ્યાના ત્રિકોણો ઘડી શકાય છે.

પણ્યોનાં મૂલ્યોની બાબતમાં પણ એ જ રીત હોવી જોઈએ. આપણે માટે એ તમામને એવી પદાવલિમાં પલટાવી નાખવાનું શક્ય બનવું જોઈએ કે જે સર્વસામાન્ય હોય, અને પણ્યોમાં એ સમાન તત્ત્વનું જેટલું પ્રમાણ સમાવિષ્ટ હોય તેના આધારે જ પણ્યો એકબીજાથી અલગ પડે.

પણ્યોનાં **વિનિમેય મૂલ્યો** તો એ પણ્યોની કેવળ **સામાજિક કામગીરીઓ** હોવાથી અને પણ્યોના **કુદરતી** ગુણો જોડે મુદ્દલ સંબંધ ન ધરાવતાં હોવાથી, આપણે સૌપ્રથમ તો આવો સવાલ કરવો જોઈએ: બધાં પણ્યોનું સામાન્ય **સામાજિક તત્ત્વ** શું છે? એવું તત્ત્વ **શ્રમ** છે. કોઈ પણ પણ્ય પેદા કરવું હોય તો શ્રમનો અમુક રાશિ તેને અર્પણ કરવો જોઈએ અથવા તેની અંદર સામેલ કરવો જોઈએ. અને હું કેવળ **શ્રમની** વાત નથી કરતો પણ **સામાજિક** શ્રમની વાત કરું છું. પોતાના તાત્કાલિક ઉપયોગ માટે, પોતે જ વાપરવા માટે, કોઈ વસ્તુ બનાવનારો માણસ **નીપજનું** સર્જન કરે છે, **પણ્યનું** સર્જન નથી કરતો. સ્વાશ્રયી ઉત્પાદક તરીકે તેને સમાજ સાથે કશો સંબંધ નથી હોતો. પરંતુ **પણ્યનું** ઉત્પાદન કરવા માટે તો માણસે અમુક **સામાજિક** જરૂરિયાતને સંતોષતી વસ્તુનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ તેનો શ્રમ સમાજ તરફથી કરવામાં આવતા શ્રમના કુલ રાશિનો અંગભૂત ભાગ બની રહેવો જોઈએ. તેનો શ્રમ **સમાજની અંદરના શ્રમવિભાજનને** આધીન બની રહેવો જોઈએ. તેનો શ્રમ અન્ય શ્રમવિભાજનો વગર તો જાણે કશું જ નથી હોતો, અને તેના શ્રમની કામગીરી બીજાં શ્રમવિભાજનોનું **એકીકરણ સાધવાની** હોય છે.

આપણે **પણ્યોનું મૂલ્યો તરીકે** પરીક્ષણ કરીએ ત્યારે તેઓને કેવળ **સાધિત, નિશ્ચિત,** અથવા તમને ઠીક લાગે તો ચોક્કસ **ઘાટમાં મૂર્ત થયેલા સામાજિક શ્રમની** એક જ દૃષ્ટિએ નીરખીએ છીએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં તેઓ શ્રમના મોટા કે નાના રાશિઓના પ્રતિનિધિત્વના આધારે જ એકબીજાથી **ભિન્ન હોય,** દાખલા તરીકે ઈંટની સરખામણીએ રેશમી રૂમાલમાં શ્રમનો વધારે મોટો રાશિ સામેલ હોય. પરંતુ **શ્રમના રાશિઓને** માપવા કેવી રીતે? **શ્રમ જેટલો વખત ચાલે તેના આધારે,** શ્રમને કલાક કે દિન વગેરેથી માપીને. બેશક, માપણીની એવી રીતના ઉપયોગ માટે વિવિધ પ્રકારોના શ્રમને સરેરાશ અથવા સાદા શ્રમના એકમોમાં પલટાવી નાખવો જોઈએ.

એટલે આપણે આવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચીએ છીએ: પણ્ય **મૂલ્ય** ધરાવે છે કારણ કે તે **સામાજિક શ્રમનો** ચોક્કસ **મૂર્ત ઘાટ** છે. તેના મૂલ્યની, તેના **સાપેક્ષ** મૂલ્યની, **બહુલતાનો** આધાર તેમાં સમાવિષ્ટ એ સામાજિક તત્ત્વના મોટા કે નાના રાશિ ઉપર હોય છે, અર્થાત્ તેના ઉત્પાદન માટે જરૂરી સાપેક્ષ શ્રમરાશિ ઉપર હોય છે. એટલે **પણ્યોનાં સાપેક્ષ મૂલ્યોનું** નિર્ધારણ **તેઓની અંદર સામેલ, સાધિત, ગૂંથિત શ્રમના ક્રમવાર જથ્થા** કે **રાશિઓથી** થાય છે. જેનું ઉત્પાદન શ્રમના **એકસરખા વખતની** અંદર થઈ શકે એવા **સહસંબંધી**

પણ્યજથ્થાઓ **સમાન** હોય છે. અથવા એક પણ્યના મૂલ્યના સંબંધમાં બીજા પણ્યનું મૂલ્ય એક પણ્યમાં ગૂંથિત શ્રમરાશિના સંબંધમાં બીજા પણ્યમાં ગૂંથિત શ્રમરાશિને અનુરૂપ હોય છે.

મને આશંકા છે કે તમારામાંથી ઘણા આવો સવાલ કરશે: તો પછી પણ્યોનાં મૂલ્યોને **રોજીના** આધારે નિર્ધારિત કરવાની અને તેઓના ઉત્પાદન માટે જરૂરી **શ્રમના સાપેક્ષ રાશિઓના** આધારે નિર્ધારિત કરવાની વચ્ચે આવો અપાર, અથવા મુદ્દલ, ફરક ખરેખર હયાત છે? પરંતુ તમે જાણતા જ હશો કે શ્રમનો **બદલો** અને શ્રમનો **રાશિ** તદ્દન ભિન્ન બાબતો છે. દાખલા તરીકે, આપણે ૨૮ રતલ ઘઉં અને એક ઔંસ સોનાની અંદર શ્રમના **એકસરખા રાશિ** ગૂંથાયેલા હોવાની ધારણા કરીએ. હું આ દાખલો આપું છું કારણ કે તેનો ઉપયોગ **બેન્જામિન ફ્રેંકલિને** પોતાના પ્રથમ નિબંધમાં કર્યો હતો. ૧૭૨૮માં પ્રકાશિત એ નિબંધનું શીર્ષક હતું '**કાગળ નાણાની તાસીર અને આવશ્યકતા અંગે વિનમ્ર પરીક્ષણ**'. તેણે એ નિબંધમાં મૂલ્યની ખરી તાસીર જાહેર કરી દીધી હતી, અને તે સૌપ્રથમ એમ કરનારાઓમાંનો એક હતો. વારુ! તો આપણે ધારણા કરીએ કે ૨૮ રતલ ઘઉં અને એક ઔંસ સોનું **સમાન મૂલ્યો** અથવા **તુલ્યાંકો** છે કારણ કે તેઓ **સરેરાશ શ્રમના સમાન રાશિઓના**, તેઓની અંદર ક્રમવાર ગૂંથાઈ ગયેલા અમુક દિવસોના કે અમુક અઠવાડિયાંના શ્રમના, ચોક્કસ **મૂર્ત ઘાટ** છે. સોના તથા અનાજનાં સાપેક્ષ મૂલ્યો એવી રીતે નિર્ધારિત કરતી વેળા આપણે ખેતમજૂરની તથા ખાણિયાની **રોજીનો** ઉલ્લેખ કોઈ પણ રીતે કરીએ છીએ ખરા? મુદ્દલ નહિ. તેમને દિવસના અથવા અઠવાડિયાના શ્રમનો બદલો **કેવી રીતે** ચૂકવવામાં આવ્યો હશે, અથવા રોજીના શ્રમનો ઉપયોગ જ કરવામાં આવ્યો હશે કે નહિ, એ બાબતને આપણે તદ્દન અનિશ્ચિત રહેવા દઈએ છીએ. તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો રોજી કદાચ બહુ અસમાન રહી હોય. જે મજૂરનો શ્રમ ૨૮ રતલ ઘઉંમાં મૂર્ત રૂપ પામ્યો હોય તેને કદાચ માત્ર બે પાલી ઘઉં મળ્યા હોય, અને ખાણમાં રોકવામાં આવેલા કામદારને કદાચ અરધો ઔંસ સોનું મળ્યું હોય. અથવા ધારો કે તેમને રોજી સરખી મળી હોય તોપણ તેમણે પેદા કરેલાં પણ્યોનાં મૂલ્યોના સંબંધમાં તેમની રોજીઓ શક્ય એટલાં તમામ પ્રમાણોમાં ભિન્ન હોઈ શકે. તેમની રોજીઓ ૨૮ રતલ અનાજ અથવા એક ઔંસ સોનાના અરધા, ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા, અથવા બીજા કોઈ પણ ભાગ જેટલી હોઈ શકે. તેમની **રોજી** તેમણે પેદા કરેલાં પણ્યોનાં મૂલ્યોથી **વધી** ન શકે, **અધિક** ન હોઈ શકે, પરંતુ **ઓછી** તો દરેક શક્ય પ્રમાણમાં હોઈ શકે. ઉત્પાદિત વસ્તુઓનાં **મૂલ્યો**

તેમની **રોજીઓની મર્યાદા બાંધી** દે, પરંતુ રોજી તેમની **ઉત્પાદિત વસ્તુઓનાં મૂલ્યોની** મર્યાદા ન જ બાંધી શકે. વળી સૌથી મોટી વાત તો એ છે કે મૂલ્યો, દાખલા તરીકે અનાજ અને સોનાનાં સાપેક્ષ મૂલ્યો, વપરાયેલા શ્રમના મૂલ્યની—અર્થાત્ **રોજીની**—કશી ગણતરી વગર જ નિર્ધારિત થઈ ગયાં હોય. એટલે, પણ્યોનાં મૂલ્યોનું નિર્ધારણ **તેઓની અંદર ગૂંથાઈ ગયેલા સાપેક્ષ શ્રમરાશિઓના** આધારે કરવું એ પણ્યોનાં મૂલ્યોનું નિર્ધારણ શ્રમના મૂલ્યના આધારે, અથવા **રોજીના** આધારે, કરવાની દ્વિરુક્ત રીતથી તદ્દન ભિન્ન છે. પરંતુ આ મુદ્દો આપણા પરીક્ષણમાં આગળ જતાં વધારે સ્પષ્ટ થઈ જશે.

પણ્યના વિનિમેય મૂલ્યની ગણતરી કરતી વેળા આપણે **આખરી** તબક્કે લગાવવામાં આવેલા શ્રમરાશિમાં **અગાઉના** તબક્કે પણ્યના કાચા માલમાં લગાવવામાં આવેલો શ્રમરાશિ તેમ જ એવા શ્રમમાં સહાયભૂત ઓજારો, સાધનો, યંત્રો, તથા ઈમારતોને અર્પિત શ્રમ પણ ઉમેરવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, સૂતરના અમુક જથ્થાનું મૂલ્ય એટલે કાંતણની પ્રક્રિયા દરમિયાન રૂમાં ઉમેરાઈને મૂર્ત રૂપ પામેલો શ્રમરાશિ, અગાઉ કપાસમાં લગાવવામાં આવેલો શ્રમરાશિ, તેમાં વપરાયેલા કોલસા તથા તેલ તથા બીજાં સહાયક તત્ત્વોમાં લગાવવામાં આવેલો શ્રમરાશિ, વરાળયંત્ર તથા ત્રાકો તથા કારખાનાની ઈમારતમાં લગાવવામાં આવેલો શ્રમ, વગેરે. ઓજારો, યંત્રો, ઈમારતો, વગેરે સમુચિત રીતે જ ઉત્પાદનનાં સાધનો ગણાય છે અને તેઓ ઉત્પાદનની વારંવાર દોહરાતી પ્રક્રિયાઓ દરમિયાન લાંબા કે ટૂંકા ગાળા પૂરતાં ફરી ફરીને કામગીરી બજાવે છે. કાચા માલની જેમ તેઓ એક જ વારમાં પૂરાં વપરાઈ જતાં હોય તો તેઓનું સમગ્ર મૂલ્ય તેઓ જે પણ્યો પેદા કરવામાં સહાયભૂત બનતાં હોય તેમાં એકીવેળાએ સામેલ કરી દેવામાં આવે. પરંતુ આપણે ત્રાકનો દાખલો લઈએ તો તે ધીરે ધીરે વપરાતી જતી હોવાથી તે સરેરાશ જેટલો સમય ચાલતી હોય તેના આધારે તેમ જ અમુક વખત દરમિયાન—ધારો કે એક દિવસ દરમિયાન—તેને પડતા સરેરાશ ઘસારાના આધારે સરેરાશ ગણતરી કરવામાં આવે. એ રીતે આપણે ગણતરી કરીએ કે દરરોજ કાંતવામાં આવતા સૂતરમાં ત્રાકનું કેટલું મૂલ્ય સામેલ હોય છે, અને એક રતલ સૂતરમાં મૂર્ત થયેલા કુલ શ્રમરાશિમાં અગાઉ ત્રાકના રૂપમાં મૂર્ત થયેલા શ્રમરાશિનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે. આપણા અત્યારના હેતુ માટે આ મુદ્દાની આથી વધારે છણાવટ બિનજરૂરી છે.

આ ઉપરથી કદાચ એમ લાગે કે પણ્યનું મૂલ્ય જો **તેના ઉત્પાદનમાં અર્પિત શ્રમરાશિના** આધારે નિર્ધારિત થતું હોય તો માણસ જેટલો વધારે આળસુ કે

અનાડી હોય એટલા પ્રમાણમાં વધારે શ્રમસમય તેને પણ્યનું ઉત્પાદન પૂરું કરવામાં લગાવવો પડે, અને પરિણામે તેના ઉત્પાદિત પણ્યનું મૂલ્ય વધી જાય. પરંતુ એવી ધારણા ગમગીન ગલતી લેખાય. તમને યાદ હશે કે મેં "**સામાજિક** શ્રમ" શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો હતો, અને આ "**સામાજિક**"ની વ્યાખ્યામાં ઘણા મુદ્દા સંડોવાયેલા છે. પણ્યના મૂલ્યનું નિર્ધારણ તેમાં ગૂંથાઈ ગયેલા અથવા મૂર્ત રૂપ પામેલા **શ્રમરાશિના** આધારે થાય છે, એવા કથનનો અર્થ સમાજની અમુક હાલતમાં, ઉત્પાદનની અમુક સામાજિક સરેરાશ પરિસ્થિતિમાં, અમુક સામાજિક સરેરાશ તીવ્રતાના આધારે તેમ જ લગાવવામાં આવતા શ્રમમાં સમાવિષ્ટ સરેરાશ કૌશલ્યના આધારે **જરૂરી શ્રમરાશિ** હોય છે. ઈંગ્લેંડમાં હાથસાળની સામે પાવરલૂમની હરીફાઈ શરૂ થઈ ત્યારે સૂતરના અમુક જથ્થાને એક વાર કાપડમાં પલટાવી નાખવા માટે અગાઉની સરખામણીએ કેવળ અરધો શ્રમસમય જરૂરી બની ગયો. તેના પરિણામે, બિચારા હાથસાળના કારીગરને દરરોજ અગાઉના નવ કે દસ કલાકને બદલે સત્તર કે અઢાર કલાક કામ કરવું પડતું. પરંતુ તેના વીશ કલાકના શ્રમની પેદાશ હવે સામાજિક શ્રમના માત્ર દસ કલાકનું, અથવા સૂતરના અમુક જથ્થાને કાપડમાં પલટાવી નાખવા માટે જરૂરી શ્રમના દસ કલાકનું, પ્રતિનિધિત્વ કરતી હતી. એટલે હવે તેના વીશ કલાકના શ્રમની પેદાશનું મૂલ્ય અગાઉના દસ કલાકના શ્રમની પેદાશના મૂલ્ય કરતાં વધારે નહોતું.

એ રીતે, પણ્યોનાં મૂલ્યોનું નિયમન પણ્યોમાં મૂર્ત થતા જરૂરી સામાજિક શ્રમરાશિના આધારે થતું હોય તો પણ્યના ઉત્પાદન માટે જરૂરી શ્રમરાશિમાં પ્રત્યેક વધારો તેના મૂલ્યમાં વધારો કરે અને પ્રત્યેક ઘટાડો તેના મૂલ્યમાં ઘટાડો કરે.

ક્રમવાર પણ્યોના ઉત્પાદન માટે જરૂરી ક્રમવાર શ્રમરાશિ અચલ રહે તો તેઓનાં ક્રમવાર મૂલ્યો પણ અચલ રહે. પરંતુ હકીકત એમ નથી. શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓમાં થતાં પરિવર્તનોની સાથે સાથે પણ્યના ઉત્પાદન માટે જરૂરી શ્રમરાશિમાં સતત પરિવર્તનો થતાં રહે છે. શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ જેટલી વધારે હોય એટલા પ્રમાણમાં વધારે પેદાશો અમુક શ્રમસમયની અંદર તૈયાર થઈ જાય, અને શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ જેટલી ઓછી હોય એટલા પ્રમાણમાં ઓછી પેદાશો એટલા જ શ્રમસમયની અંદર તૈયાર થાય. દાખલા તરીકે, વસતિમાં વધારાને કારણે ઓછી ફળદ્રૂપ જમીન ખેડવાનું જરૂરી બની જાય તો અગાઉ જેટલો જ પાક પ્રમાણમાં વધારે શ્રમ લગાવીને જ ઉપજાવી

શકાય, અને તેના પરિણામે ખેતીવાડીની ઊપજનું મૂલ્ય વધી જાય. એથી ઊલટું, એક કાંતણ કામદાર એક કામદિન દરમિયાન જેટલું રૂ ચરખા વડે સૂતરમાં પલટાવી શકતો હોય તેના કરતાં હજારો ગણું ઉત્પાદનનાં આધુનિક સાધનો વડે સૂતરમાં પલટાવી નાખવા લાગે તો દેખીતી રીતે જ દરેક રતલ રૂમાં મૂર્ત થતા કાંતણશ્રમમાં અગાઉની સરખામણીએ હજારો અંશોનો ઘટાડો થઈ જાય, અને તેના પરિણામે દરેક રતલ રૂમાં કાંતણ વડે ઉમેરાતા મૂલ્યમાં પણ અગાઉની સરખામણીએ હજારો અંશોનો ઘટાડો થઈ જાય. સૂતરનું મૂલ્ય એટલા પ્રમાણમાં ઘટી જાય.

શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ જુદી જુદી પ્રજાઓની વિવિધ કુદરતી શક્તિઓ અને હાંસલ કરેલી કાર્યકુશળતાઓ જોડે સંકળાયેલી હોવા ઉપરાંત, મુખ્યત્વે નીચેની બાબતો ઉપર આધારિત હોય છે:

એક — જમીનની ફળદ્રૂપતા, ખાણોની સમૃદ્ધિ, વગેરે જેવા શ્રમના **કુદરતી સંજોગો.**

બે — શ્રમની સામાજિક શક્તિઓમાં વૃદ્ધિશીલ સુધારણા. વિશાળ પાયાનું ઉત્પાદન, મૂડીનું કેંદ્રીકરણ તથા શ્રમનો સમન્વય, શ્રમનું પેટાવિભાજન, યંત્રો, બહેતર રીતો, રાસાયણિક તથા બીજી કુદરતી વસ્તુઓનો ઉપયોગ, સંદેશવ્યવહાર તથા વાહનવ્યવહારને કારણે સમય તથા અંતરમાં ઘટાડો, અને જેના વડે વિજ્ઞાન કુદરતી વસ્તુઓને શ્રમની સેવામાં પેશ કરે છે તથા જેના વડે શ્રમનું સામાજિક અથવા સહકારી સ્વરૂપ ખીલવવામાં આવે છે એવી બીજી દરેક કરામત મારફત હાંસલ થતી સુધારણા. શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ જેટલી વધારે હોય એટલા પ્રમાણમાં ઓછો શ્રમ નીપજના અમુક જથ્થાને અર્પિત થાય, અને તેના પરિણામે એ નીપજનું મૂલ્ય એટલા પ્રમાણમાં ઓછું હોય. શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ જેટલી ઓછી હોય એટલા પ્રમાણમાં વધારે શ્રમ નીપજના એટલા જ જથ્થાને અર્પિત થાય, અને તેના પરિણામે એ નીપજનું મૂલ્ય એટલા પ્રમાણમાં વધારે હોય. એટલે આપણે નીચે મુજબનો સામાન્ય નિયમ તારવી શકીએ:

પણ્યોનાં મૂલ્યો તેઓના ઉત્પાદનમાં લગાવવામાં આવતા શ્રમના ગાળાઓના પ્રમાણમાં સીધા ક્રમમાં વધતાં જાય અને શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓના પ્રમાણમાં ઊલટા ક્રમમાં ઘટતાં જાય.

અત્યાર સુધી **મૂલ્યની** છણાવટ કર્યા પછી હવે હું થોડાક શબ્દો **કિંમત** વિશે ઉમેરીશ. કિંમત એટલે મૂલ્યે ધારણ કરેલું વિશિષ્ટ રૂપ.

કિંમત ખુદ તો **મૂલ્યની નાણારૂપી અભિવ્યક્તિ** સિવાય બીજું કશું જ નથી. દાખલા તરીકે, આ દેશમાં તમામ પણ્યોનાં મૂલ્યો સુવર્ણ કિંમતોમાં વ્યક્ત થા છે પરંતુ તળ યુરોપખંડમાં પણ્યોનાં મૂલ્યો મુખ્યત્વે રજત કિંમતોમાં વ્યક્ત થાય છે. બીજાં બધાં પણ્યોનાં મૂલ્યોની જેમ જ સોના અથવા રૂપાના મૂલ્યનું નિયમન પણ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરી શ્રમરાશિના આધારે થાય છે. આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય નીપજના અમુક જથ્થાનો વિનિમય સોનું અને રૂપું પેદા કરતા દેશોની નીપજ જોડે કરીએ છીએ. આપણી રાષ્ટ્રીય નીપજમાં આપણા રાષ્ટ્રીય શ્રમનો અમુક રાશિ મૂર્ત રૂપ પામ્યો હોય છે અને એ દેશોની નીપજમાં **તેઓના** શ્રમનો અમુક રાશિ મૂર્ત રૂપ પામ્યો હોય છે. તમામ પણ્યોનાં મૂલ્યોને, અર્થાત્ પણ્યોને અર્પિત ક્રમવાર શ્રમરાશિઓને, સોના તથા રૂપામાં વ્યક્ત કરવાનું આપણે એ રીતે, વાસ્તવમાં વસ્તુવિનિમય દ્વારા, શીખીએ છીએ. **મૂલ્યની નાણારૂપી અભિવ્યક્તિનું**, અથવા બીજા શબ્દોમાં **મૂલ્યના કિંમતમાં પરિવર્તનનું**, થોડુંક વધારે બારીક પરીક્ષણ કરતાં જણાઈ આવશે કે એ પ્રક્રિયા મારફત તમામ પણ્યોનાં **મૂલ્યોને સ્વતંત્ર તથા સમજાતીય રૂપ** આપવામાં આવે છે અથવા તેઓને **સમાન** સામાજિક શ્રમના રાશિઓ તરીકે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. કિંમત તો મૂલ્યની કેવળ નાણારૂપી અભિવ્યક્તિ જ છે એટલા પૂરતી બાબતના આધારે **ઍડમ સ્મિથે** તેને **કુદરતી કિંમત** ગણાવી છે અને ફ્રેંચ નિસર્ગપંથીઓએ તેને "**જરૂરી કિંમત**" ગણાવી છે.

તો પછી **મૂલ્ય** અને **બજારભાવ** વચ્ચે, અથવા **કુદરતી કિંમતો** અને **બજારભાવ** વચ્ચે, શો સંબંધ છે? તમે સૌ જાણો છો કે એક જ જાતનાં પણ્યોના અલગ અલગ ઉત્પાદકોના ઉત્પાદન સંજોગોમાં ફરક હોય તો પણ એવાં તમામ પણ્યોનો **બજારભાવ એકસરખો** જ હોય છે. અમુક વસ્તુનો અમુક જથ્થો બજારમાં પૂરો પાડવા માટે ઉત્પાદનના સરેરાશ સંજોગોમાં જરૂરી **સામાજિક શ્રમનો** કેવળ **સરેરાશ રાશિ** જ બજારભાવમાં વ્યક્ત થતો હોય છે. તેની ગણતરી અમુક જાતના પણ્યના આખા જથ્થાના આધારે કરવામાં આવે છે. પણ્યનો **બજારભાવ** એટલી હદ સુધી તેના **મૂલ્ય** જોડે મેળ ખાય છે. બીજી તરફ, બજારભાવમાં થતી તેજીમંદીનો, મૂલ્ય અથવા કુદરતી કિંમતની સરખામણીએ ક્યારેક થતા વધારા અને ક્યારેક થતા ઘટાડાનો, આધાર પુરવઠા અને માંગની વધઘટ ઉપર હોય છે. મૂલ્યોની સરખામણીએ બજારભાવમાં વધઘટ સતત થતી રહે છે. પરંતુ **ઍડમ સ્મિથ** જણાવે છે તેમ "કુદરતી કિંમત કેંદ્રીય કિંમત છે અને તમામ **પણ્યોના** ભાવો સતત તેની તરફ ખેંચાતા રહે છે. જુદા જુદા

અકસ્માતો તેઓને ક્યારેક કુદરતી કિંમતથી સારી પેઠે ઊંચી સપાટીએ લટકાવી રાખે છે અને ક્યારેક થોડીક નીચી સપાટીએ પણ સરકાવી દે છે. ઓથ અને સાતત્યના એવા કેંદ્રમાં સ્થાયી બનતાં તેઓને રોકનારા અવરોધો ભલે ગમે તેવા હોય તોપણ તેઓ નિરંતર તેની તરફ ઢળતા રહે છે."*

આ બાબતનું વધારે વિગતવાર પરીક્ષણ હું અત્યારે નહિ કરું. માત્ર એટલું જણાવવું પૂરતું છે કે પુરવઠો અને માંગ જો પરસ્પર સમતોલ બની જાય તો પણ્યોના બજારભાવ તેઓની કુદરતી કિંમતો જેટલા, અર્થાત્ તેઓના ઉત્પાદન માટે ક્રમવાર જરૂરી શ્રમરાશિના આધારે નિર્ધારિત થતાં મૂલ્યો જેટલા, થઈ જાય. અને પુરવઠો તથા માંગ પરસ્પર સમતોલનની દિશામાં ઢળતાં **રહેવાનાં જ**, જોકે એક વધઘટના બદલામાં બીજી વધઘટ મારફત, વધારાના બદલામાં ઘટાડાથી અને ઘટાડાના બદલામાં વધારાથી, એમ બનતું હોય છે. તમે બજારભાવની કેવળ રોજિંદી વધઘટને જ લક્ષમાં લેવાને બદલે મિસ્ટર ટૂકે તેમની કૃતિ «*History of Prices*»માં કર્યું છે તેમ લાંબા ગાળા દરમિયાન બજારભાવની તેજીમંદીનું પૃથક્કરણ કરશો તો તમને જણાશે કે બજારભાવમાં થતી વધઘટ, મૂલ્યોના સંબંધમાં તેમાં થતાં વિચલનો, તેજીઓ અને મંદીઓ, એકબીજાના છેદ ઉડાડી દેતાં હોય છે, બદલા વાળી દેતાં હોય છે. એટલે ઇજારદારીઓની તથા બીજા કેટલાક ફેરફારોની અસરને અલગ રાખતાં — તેની છણાવટ હું અત્યારે નહિ કરું — તમામ પ્રકારોનાં પણ્યો સરેરાશે તો તેઓનાં ક્રમવાર **મૂલ્યો** અથવા કુદરતી કિંમતોએ જ વેચાતાં હોય છે. બજારભાવમાં તેજી અને મંદીનો પરસ્પર બદલો વળી જવાના સરેરાશ ગાળા જુદી જુદી જાતનાં પણ્યોના સંબંધમાં જુદા જુદા હોય છે, કારણ કે પુરવઠો માંગને અનુરૂપ બનાવી દેવાનું એક જાતના પણ્યની બાબતમાં બીજી જાતના પણ્યની સરખામણીએ અધિક સરળ હોય છે.

એટલે, બહોળી નજરે જોતાં અને થોડાક વધારે લાંબા ગાળાઓને આવરી લેતાં જો તમામ જાતનાં પણ્યો તેઓનાં ક્રમવાર મૂલ્યોએ જ વેચાતાં હોય તો એવી ધારણા તદ્દન વાહિયાત જ ગણાય કે નફો, અલગ અલગ દાખલાઓમાં નહિ પરંતુ જુદા જુદા ધંધાઓના કાયમી રાબેતા મુજબના નફા, પણ્યોની કિંમતોમાં ઉમેરો કરવાથી અથવા પણ્યોને તેઓનાં મૂલ્યોથી વધારે કિંમતોએ વેચવાથી પેદા થાય છે. એવા ખ્યાલનું સામાન્યીકરણ કરવામાં આવે કે તરત

---

* A.Smith. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*» Vol. I, Edinburg, 1814, p. 93. — સં.

જ તેની બેહૂદગી સાફ વરતાઈ આવે છે. કોઈ માણસ વિક્રેતા તરીકે જેટલું સતત હાંસલ કરે એટલું જ સતત ગ્રાહક તરીકે ગુમાવે. વિક્રેતાઓ નહિ પરંતુ કેવળ ગ્રાહકો જ હોય, ઉત્પાદકો નહિ પરંતુ કેવળ ઉપભોક્તાઓ જ હોય, એવા માણસો પણ હોવાની દલીલ નહિ ચાલે. ઉત્પાદકોને ચૂકવવાનાં નાણાં એવા માણસોને ઉત્પાદકો પાસેથી જ પહેલાં મફત મેળવી લેવાં પડે. કોઈ માણસ પહેલાં તમારી પાસેથી નાણાં લે અને પછી તમારાં પણ્યો ખરીદીને એ જ નાણાં તમને પરત કરે તો તેને તમારાં પણ્યો ગમે એટલાં મોંઘાં વેચવા છતાં તમે કદી માલદાર ન જ બનો. એવા સોદાથી ખોટ કદાચ ઘટે ખરી પણ નફો તો કદી ન જ થાય.

એટલે, **નફાની સામાન્ય તાસીર** સમજવા માટે તમારે એવા પ્રમેયથી શરૂઆત કરવી જોઈએ કે પણ્યો સરેરાશે તો **તેઓનાં ખરાં મૂલ્યોએ જ વેચાય** છે અને **તેઓને તેઓનાં મૂલ્યોએ**, અર્થાત્ તેઓની અંદર મૂર્ત થયેલા શ્રમરાશિના પ્રમાણમાં, **વેચીને નફા હાંસલ કરવામાં આવે છે**. નફાનો ખુલાસો એવા અનુમાનના આધારે ન મેળવી શકાય તો પછી બીજી કોઈ રીતે મેળવી શકાય જ નહિ. આ બાબત રોજિંદા નિરીક્ષણથી વિરોધાભાસી અને વિપરીત લાગે છે. પૃથ્વી સૂરજ ફરતી પરિભ્રમણ કરે છે અને પાણી બે ખૂબ જ જ્વાલાગ્રાહી ગેસોનું બનેલું છે, એ પણ વિરોધાભાસી બાબતો છે. રોજિંદા અનુભવમાં વસ્તુઓનો કેવળ ભ્રામક દેખાવ જ ધ્યાનમાં આવતો હોવાથી તેના આધારે પરીક્ષણ કરીએ તો વૈજ્ઞાનિક તથ્યોમાં હંમેશાં વિરોધાભાસ થવાનો જ.

૭. શ્રમશક્તિ

મૂલ્યનું, ગમે તે કોઈ પણ્યના મૂલ્યનું, પૃથક્કરણ આવી સંક્ષિપ્ત રીતે જેટલું થઈ શકે એટલું કરી લીધા પછી હવે આપણે આપણું ધ્યાન **શ્રમના મૂલ્યની** વિશિષ્ટ બાબત તરફ વાળીએ. આ બાબતમાં પણ હું તમને દેખાતા વિરોધાભાસ વડે ચોંકાવી દેવાનો છું. તમને સૌને ખાતરી લાગતી હશે કે તમે દરરોજ જેનું વેચાણ કરો છો તે તમારો શ્રમ છે, એટલે શ્રમની કિંમત હોય છે, અને પણ્યની કિંમત તો તેના મૂલ્યની કેવળ નાણારૂપી અભિવ્યક્તિ જ હોવાથી **શ્રમના મૂલ્ય** જેવું કશુંક ચોક્કસ હયાત હોવું જ જોઈએ. પરંતુ શબ્દોના સામાન્ય રૂપે સ્વીકૃત અર્થમાં **શ્રમના મૂલ્ય** જેવું કશું હયાતી ધરાવતું જ નથી. આપણે જોઈ ગયા કે પણ્યમાં મૂર્ત થયેલો જરૂરી શ્રમરાશિ તેનું મૂલ્ય બની રહે છે. મૂલ્યના

એવા ખ્યાલના આધારે આપણે સમજો કે દસ કલાકના કામદિનનું મૂલ્ય કેવી રીતે નક્કી કરી શકીએ? એવા કામદિનમાં કેટલો શ્રમ સમાયેલો હોય? દસ કલાકનો શ્રમ. દસ કલાકના કામદિનનું મૂલ્ય દસ કલાકના શ્રમ જેટલું અથવા તેમાં સમાયેલા શ્રમરાશિ જેટલું હોય છે, એવું કથન તો દ્વિરુક્ત અને વધારામાં વાહિયાત અભિવ્યક્તિ જ ગણાય. અવકાશી પદાર્થોનું ખરું હલનચલન એક વાર બરાબર જાણી લીધા પછી આપણે તેઓનાં દેખીતાં અથવા કેવળ પ્રત્યક્ષ નજરે પડતાં હલનચલનોનો ખુલાસો મેળવી શકીએ છીએ, એવી જ રીતે **"શ્રમનું મૂલ્ય"** એ અભિવ્યક્તિનો ખરો પણ ગોપિત અર્થ એક વાર જાણી લીધા પછી આપણે મૂલ્યના એવા તર્કશૂન્ય અને અશક્ય દેખાતા વિનિયોગનું અર્થઘટન કરી શકીશું.

કામદાર જેનું વેચાણ કરે છે તે તેનો સીધો **શ્રમ** નહિ પરંતુ તેની **શ્રમશક્તિ** હોય છે, તે પોતાની શ્રમશક્તિ મૂડીદારને થોડા વખત પૂરતી વેચી દેતો હોય છે. આ બાબત એટલી બધી વાસ્તવિક છે કે ઇંગ્લૅંડના કાનૂનો અંગે તો હું નથી જાણતો પરંતુ તળ યુરોપખંડના કેટલાક કાનૂનોમાં નિ:શંક એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે માણસ પોતાની શ્રમશક્તિ કેટલા **અધિકતમ સમય** માટે વેચી શકે. શ્રમશક્તિ ગમે તેટલા અનિશ્ચિત સમય માટે વેચી દેવાની છૂટ આપવામાં આવે તો તત્કાળ ગુલામી ફરી કાયમ થઈ જાય. દાખલા તરીકે, એવું વેચાણ તેના જીવનકાળ માટેનું હોય તો તે તરત જ તેને કામે રાખનારાનો જિંદગીભરનો ગુલામ બની જાય.

ઇંગ્લૅંડના સૌથી પુરાણા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને ખૂબ જ મૌલિક ફિલસૂફોમાંના એક **થોમસ હોબ્ઝે** તેની કૃતિ «*Leviathan*»માં આ મુદ્દાનો ઉલ્લેખ સહજભાવે કર્યો છે, જોકે તેના અનુગામીઓએ મુદ્દાને અવગણ્યો છે. તેણે લખ્યું છે:

"બીજી બધી વસ્તુઓની જેમ જ **માણસનું મૂલ્ય** અથવા **ઉપયોગિતા**, અર્થાત્ **તેની શક્તિના ઉપયોગના** બદલામાં તેને જે કંઈ આપવામાં આવે એ, તેની **કિંમત** હોય છે."

એવા આધારે શરૂ કરીને આપણે બીજાં બધાં પણ્યોની જેમ જ **શ્રમનું મૂલ્ય** નિર્ધારિત કરી શકીશું.

પરંતુ એમ કરતાં પહેલાં આપણે સવાલ કરી લઈએ કે એક અજબ પરિઘટનાનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થાય છે. એ પરિઘટના આવી છે. આપણે બજારમાં ગ્રાહકોનું જૂથ જોઈએ છીએ, તેઓ જમીન તથા યંત્રસામગ્રી તથા કાચો માલ તથા ગુજારાનાં સાધનો ધરાવે છે. તેમાંથી કુદરતી હાલતની જમીનને

બાદ કરતાં બાકીની બધી વસ્તુઓ **શ્રમની નીપજો** હોય છે. બીજી તરફ વેચનારાઓનું જૂથ હોય છે. તેમની પાસે તેમની શ્રમશક્તિ સિવાય, તેમના મહેનત કરતા હાથ અને ભેજાં સિવાય, વેચવાનું બીજું કશું હોતું જ નથી. એક જૂથ નફો હાંસલ કરીને દોલતમંદ બનવા સારુ સતત ખરીદી કરે છે અને બીજું જૂથ ગુજારા પૂરતું કમાઈ લેવા માટે સતત વેચાણ કરે છે. આ સવાલનું પરીક્ષણ અર્થશાસ્ત્રીઓ જેને **અગાઉનો**, અથવા **મૂળ**, **સંચય** કહે છે પરંતુ જેને **મૂળ માલિકીહરણ** કહેવું જોઈએ તેનું પરીક્ષણ ગણાય. આપણે જોઈ શકીશું કે આ કહેવાતા **મૂળ સંચય**નો અર્થ અમુક ઐતિહાસિક પ્રક્રિયાઓની હારમાળા સિવાય બીજો કશો જ નથી, અને એ પ્રક્રિયાઓનું પરિણામ શ્રમ કરનાર માનવી અને શ્રમનાં તેનાં સાધનો વચ્ચેની **મૂળ એકતાના વિઘટનમાં** આવે છે. પરંતુ એવું પરીક્ષણ મારા વર્તમાન વિષયની સીમાઓની બહાર છે. શ્રમ કરનાર માનવી અને શ્રમના સાધનો વચ્ચે **પાર્થક્ય** એક વાર કાયમ થઈ જાય એટલે પછી ઉત્પાદનની રીતમાં નવી અને બુનિયાદી ક્રાંતિ એવી હાલતને પલટાવી નાખીને મૂળ એકતાને નવા ઐતિહાસિક રૂપમાં ફરી સ્થાપે નહિ ત્યાં સુધી તે આપમેળે ચાલતી રહેવાની અને વધતા જતા પાયા ઉપર ફરી ફરીને પેદા થતી જ રહેવાની.

તો પછી **શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય** એટલે શું?

બીજા દરેક પણ્યના મૂલ્યની જેમ જ તેના મૂલ્યનું નિર્ધારણ તેને પેદા કરવા માટે જરૂરી શ્રમરાશિના આધારે થાય છે. માનવીની શ્રમશક્તિ કેવળ તેની જીવંત વ્યક્તિતામાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. માનવીને મોટો થવા માટે અને જિંદગી ટકાવી રાખવા માટે જરૂરિયાતની ચીજોના અમુક જથ્થાનો ઉપભોગ કરવો પડે છે. યંત્રની જેમ જ માણસ પણ ઘસાઈ જાય છે એટલે તેને બદલાવી નાખવો પડે છે. **માણસ** માટે **પોતાના** ગુજારા સારુ જરૂરિયાતની ચીજોના જથ્થા ઉપરાંત બાળકો ઉછેરવા માટે જરૂરિયાતની ચીજોનો બીજો જથ્થો આવશ્યક બની જાય છે, કારણ કે એ બાળકો જ ભવિષ્યમાં શ્રમબજારમાં તેનું સ્થાન લેવાનાં હોય છે અને શ્રમ કરનારાઓની જાતિ નિરંતર ચાલુ રાખવાનાં હોય છે. વળી તેને પોતાની શ્રમશક્તિ ખીલવવા અને અમુક કાબેલિયત હાંસલ કરવા માટે મૂલ્યોનો એક વધુ જથ્થો ખર્ચવો પડે છે. આપણા હેતુ માટે તો માત્ર **સરેરાશ** શ્રમનું પરીક્ષણ પૂરતું છે. તેની તાલીમ તથા ખીલવણીનાં ખર્ચ બહુ નાનાં પરિમાણો છે. પરંતુ હું આ પ્રસંગે જણાવી દઉં કે જુદી જુદી કોટિની શ્રમશક્તિઓ ઉત્પન્ન કરવાના ખર્ચમાં ફેર પડતો હોવાથી વિવિધ

ધંધાઓમાં લગાવવામાં આવતી શ્રમશક્તિઓનાં મૂલ્યોમાં પણ તફાવત હોય છે. એટલે **રોજીની સમાનતાનો** પોકાર ભૂલ ઉપર આધારિત છે, કદી પૂરી ન થનારી **ઘેલછાભરી** કામના છે. આધાર સ્વીકારી લેવાની અને નિષ્કર્ષોથી છટકી જવાનો પ્રયાસ કરવાની વૃત્તિ એવા ગલત અને છીછરા ઉદ્દામવાદમાંથી જ પેદા થાય છે. રોજીની પદ્ધતિના આધારે શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય પણ બીજા દરેક પણ્યના મૂલ્યની જેમ જ નિર્ધારિત થાય છે. જુદા જુદા પ્રકારોની શ્રમશક્તિનાં મૂલ્યો જુદાં જુદાં હોય છે, અથવા તેના ઉત્પાદન માટે જુદા જુદા શ્રમરાશિઓ જરૂરી બનતા હોય છે, એટલે શ્રમબજારમાં તેની કિંમતો જુદી જુદી જ અંકાય. રોજીની પદ્ધતિના આધારે **સમાન અથવા વાજબી બદલાનાયે** પોકાર કરવા એ ગુલામીની પદ્ધતિના આધારે **આઝાદીના** પોકાર કરવા જેવું છે. તમારી નજરે ઈનસાફી અથવા વાજબી શું છે તેનો તો સવાલ જ ઊભો નથી થતો. ખરો સવાલ આવો છે: ઉત્પાદનની અમુક પદ્ધતિમાં જરૂરી અને અનિવાર્ય શું છે?

આટલી છણાવટમાં સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે **શ્રમશક્તિના મૂલ્યનું** નિર્ધારણ શ્રમશક્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં, ખીલવવામાં, જાળવી રાખવામાં, અને નિરંતર ચાલુ રાખવામાં લગાવવી પડતી **જરૂરિયાતની ચીજોના મૂલ્યના** આધારે થાય છે.

૮. વધારાના મૂલ્યનું ઉત્પાદન

ધારો કે શ્રમ કરનારા એક માણસની રોજની જરૂરિયાતની ચીજોનું ઉત્પાદન કરવા માટે **છ કલાક સરેરાશ શ્રમ** કરવો પડે છે. વધુમાં ધારો કે ત્રણ શિલિંગ જેટલા સોનાના જથ્થામાં પણ છ કલાકનો સરેરાશ શ્રમ મૂર્ત થાય છે. એ હિસાબે ત્રણ શિલિંગની રકમ એ માણસની **શ્રમશક્તિના રોજના મૂલ્યની કિંમત** અથવા નાણારૂપી અભિવ્યક્તિ થઈ. તે દરરોજ છ કલાક કામ કરે તો પોતાની રોજની જરૂરિયાતની ચીજો ખરીદવા માટે, અથવા પોતાને શ્રમ કરનારા માણસ તરીકે ટકાવી રાખવા માટે, પૂરતું મૂલ્ય દરરોજ ઉત્પન્ન કરે.

પરંતુ આપણો એ માણસ તો રોજીએ કામ કરતો મજૂર છે. એટલે તેને પોતાની શ્રમશક્તિ મૂડીદારને ત્યાં વેચવી પડે છે. તે પોતાની શ્રમશક્તિ રોજના ત્રણ શિલિંગ અથવા અઠવાડિયાના અઢાર શિલિંગ લઈને વેચે તો એવું વેચાણ શ્રમશક્તિના મૂલ્યને અનુરૂપ થયું ગણાય. ધારો કે એ માણસ કાંતણ કામદાર છે. તે દરરોજ છ કલાક કામ કરે તો રૂના મૂલ્યમાં દરરોજ ૩ શિલિંગનો ઉમેરો કરે. તેના તરફથી દરરોજ ઉમેરવામાં આવતું એ મૂલ્ય અને તેને દરરોજ

મળતી રોજી અથવા તેની શ્રમશક્તિની કિંમત બરાબર સરખાં હોય. પરંતુ એમ બને તો મૂડીદારને **કશું વધારાનું મૂલ્ય** કે **વધારાની નીપજ** ન મળે. એટલે એ તબક્કે ડખો ઊભો થાય.

મૂડીદાર કામદારની શ્રમશક્તિ ખરીદી લે અને તેનું મૂલ્ય ચૂકવી દે એટલે બીજા કોઈ પણ ગ્રાહકની જેમ જ તેને ખરીદેલા પણ્યનો ઉપભોગ અથવા ઉપયોગ કરવાનો હક હાંસલ થઈ જાય. જેવી રીતે યંત્રનો ઉપભોગ કે ઉપયોગ તેને ચલાવીને થઈ શકે એવી જ રીતે માણસની શ્રમશક્તિનો ઉપભોગ કે ઉપયોગ તેને કામે લગાડીને થઈ શકે. મૂડીદારે કામદારની શ્રમશક્તિનું રોજનું કે અઠવાડિયાનું મૂલ્ય ચૂકવી દીધું એટલે એ શ્રમશક્તિને **આખા દિવસ અથવા અઠવાડિયા** દરમિયાન ઉપયોગમાં લેવાનો અથવા કામે લગાડવાનો **હક** તેને મળી ગયો. કામદિન અથવા કામસપ્તાહની અમુક મર્યાદાઓ બેશક હોય છે, પરંતુ તેનું વધારે બારીક પરીક્ષણ આપણે આગળ જતાં કરીશું.

હું તમારું ધ્યાન હાલ પૂરતું તો એક નિર્ણાયક મુદ્દા તરફ ખેંચવા માગું છું.

શ્રમશક્તિનું **મૂલ્ય** તેને ટકાવી રાખવા અથવા ફરી ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરી શ્રમરાશિના આધારે નિર્ધારિત થાય છે, પરંતુ એ શ્રમશક્તિના **ઉપયોગને** તો કેવળ મજૂરની સક્રિય શક્તિઓ તથા શારીરિક તાકાતની જ મર્યાદાઓ હોય છે. જેવી રીતે ઘોડાને જરૂરી ખોરાક એક બાબત છે અને તે પોતાની પીઠ ઉપર અસવારને કેટલો સમય બેસાડી રાખી શકે એ સાવ નિરાળી બાબત છે, એવી જ રીતે શ્રમશક્તિનું રોજનું કે અઠવાડિયાનું **મૂલ્ય** એક બાબત છે અને દિવસ અથવા અઠવાડિયા દરમિયાન એ શ્રમશક્તિનો વાપર સાવ નિરાળી બાબત છે. કામદારની શ્રમશક્તિના **મૂલ્યની** મર્યાદા બાંધતો શ્રમરાશિ એ શ્રમશક્તિના ઉપયોગ વડે થઈ શકનારા શ્રમરાશિની મર્યાદા કોઈ રીતે ન જ બને. આપણા કાંતણ કામદારનો જ દાખલો લઈએ. આપણે જોયું કે તેને પોતાની શ્રમશક્તિ દરરોજ ફરી ઉત્પન્ન કરવા માટે ત્રણ શિલિંગના મૂલ્યનું પુનરુત્પાદન દરરોજ કરવું પડે, અને તે દરરોજ છ કલાક કામ કરીને એવું પુનરુત્પાદન કરતો રહે. પરંતુ એથી તે દિવસના દસ કે બાર કે એથીયે વધુ કલાકો કામ કરવા અસમર્થ તો ન જ બની જાય. મૂડીદારે કાંતણ કામદારની શ્રમશક્તિનું રોજનું અથવા અઠવાડિયાનું **મૂલ્ય** ચૂકવી દઈને એ શ્રમશક્તિનો ઉપયોગ **આખા દિવસ અથવા અઠવાડિયા** દરમિયાન કરવાનો હક હાંસલ કરી લીધો છે. એટલે તે કાંતણ કામદાર પાસે રોજના સમજો કે બાર કલાક કામ કરાવવાનો. કામદારને તેની રોજીના અથવા તેની શ્રમશક્તિના મૂલ્યના બદલામાં કરવાના છ કલાકના કામ

ઉપરાંત બીજા છ કલાક કામ કરવું પડશે. એ બીજા છ કલાકને હું **વધારાના શ્રમના** છ કલાક ગણાવું છું. એ વધારાનો શ્રમ **વધારાના મૂલ્યમાં** અને **વધારાની નીપજમાં** મૂર્ત થશે. દાખલા તરીકે, આપણો કાંતણ કામદાર રોજના છ કલાકના શ્રમ વડે ત્રણ શિલિંગનું મૂલ્ય, બરાબર પોતાની રોજી જેટલું જ મૂલ્ય, રૂમાં ઉમેરતો હોય તો બાર કલાકમાં છ શિલિંગ જેટલું મૂલ્ય રૂમાં ઉમેરે અને **એટલા પ્રમાણમાં વધારાનું સૂતર** બનાવે. તેણે પોતાની શ્રમશક્તિ મૂડીદારને વેચી નાખી હોય એટલે તેના કામની નીપજનું પૂરું મૂલ્ય તેની શ્રમશક્તિના અમુક સમય પૂરતા માલિક મૂડીદારની માલિકીનું ગણાય. એટલે મૂડીદાર ત્રણ શિલિંગ આપીને બદલામાં છ શિલિંગનું મૂલ્ય વસૂલ કરી લેશે કારણ કે છ કલાકના શ્રમને મૂર્ત કરતું મૂલ્ય ચૂકવીને તે બદલામાં બાર કલાકનો શ્રમ મૂર્ત કરતું મૂલ્ય હાંસલ કરશે. એ જ પ્રક્રિયા રોજ રોજ દોહરાવીને મૂડીદાર દરરોજ ત્રણ શિલિંગનું રોકાણ કરશે અને બદલામાં દરરોજ છ શિલિંગ ખીસામાં પધરાવી દેશે. તેમાંથી અરધો હિસ્સો તે નવું વેતન ચૂકવવા માટે વાપરશે અને બાકીનો અરધો હિસ્સો **વધારાનું મૂલ્ય** બની જશે, અને તેને તુલ્ય કશું મૂડીદાર બદલામાં નહિ ચૂકવે. મૂડીવાદી ઉત્પાદનની અથવા રોજીની પદ્ધતિ **મૂડી અને શ્રમ વચ્ચેના એવા પ્રકારના વિનિમય** ઉપર આધારિત છે, અને તેનું પરિણામ તો કામદારના કામદાર તરીકેના અને મૂડીદારના મૂડીદાર તરીકેના સતત પુનરુત્પાદનમાં જ આવે.

બીજા બધા સંજોગો જેમના તેમ રહે તો **વધારાના મૂલ્યના દરનો** આધાર કામદિનના બે હિસ્સા વચ્ચેના પ્રમાણ ઉપર હોય છે—એક હિસ્સો શ્રમશક્તિના મૂલ્યના પુનરુત્પાદન માટે જરૂરી હોય છે અને બીજો હિસ્સો **વધારાના સમયનો** અથવા મૂડીદાર માટે કરવામાં આવતા **વધારાના શ્રમનો** હોય છે. એટલે તેનો આધાર કામદારને કેવળ પોતાની શ્રમશક્તિના મૂલ્યના પુનરુત્પાદન માટે અથવા રોજીનો બદલો વાળી આપવા માટે જ કરવાના કામના સમયથી **કામદિનને જેટલી હદે વધારે લંબાવવામાં આવે** તેના પ્રમાણ ઉપર હોય છે.

૯. શ્રમનું મૂલ્ય

હવે આપણે ફરી "**શ્રમનું મૂલ્ય અથવા કિંમત**" એ અભિવ્યક્તિનું પરીક્ષણ કરીએ.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે હકીકતમાં એ શ્રમશક્તિનું જ મૂલ્ય છે અને તેની માપણી શ્રમશક્તિની જાળવણી માટે જરૂરી પણ્યોનાં મૂલ્યો વડે થાય છે.

પરંતુ કામદારને રોજી શ્રમ કરી લીધા **પછી** મળતી હોય છે અને વધુમાં તે જાણતો હોય છે કે પોતે મૂડીદારને વાસ્તવમાં પોતાનો શ્રમ આપી રહ્યો છે, એટલે તેની શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય અથવા કિંમત તેને તો બેશક **તેના શ્રમનું જ મૂલ્ય** કે **કિંમત** લાગે છે. તેની શ્રમશક્તિની કિંમત ત્રણ શિલિંગ હોય અને તેમાં તેનો છ કલાકનો શ્રમ મૂર્ત થતો હોય, પણ તે બાર કલાક કામ કરતો હોય, તો એ ત્રણ શિલિંગને તે બેશક બાર કલાકના શ્રમનું મૂલ્ય અથવા કિંમત ગણે છે. પરંતુ એ બાર કલાકનો શ્રમ તો છ શિલિંગના મૂલ્યમાં મૂર્ત થતો હોય છે. આનું દ્વિવિધ પરિણામ આવે છે.

એક — **શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય અથવા કિંમત** જાણે **ખુદ શ્રમની જ કિંમત અથવા મૂલ્ય** હોય એવો દેખાવ ધારણ કરી લે છે, પરંતુ ચોકસાઈથી વાત કરીએ તો શ્રમનું મૂલ્ય અને કિંમત નિરર્થક શબ્દો છે.

બે — કામદારના રોજના શ્રમના એક હિસ્સાનો **હિસાબ ચૂકતે કરી દેવામાં આવે છે** પરંતુ બીજો હિસ્સો **બિનચૂકતે** રહી જાય છે, અને એ બિનચૂકતે અથવા વધારાનો શ્રમ જ ચોક્કસ રૂપે એવું ભંડોળ બની રહે છે જેમાંથી **વધારાનું મૂલ્ય** અથવા **નફો** ઘડાય છે, પરંતુ લાગે છે એવું કે જાણે એકંદર શ્રમ ચૂકતે થઈ ગયેલો શ્રમ હોય.

એવો ખોટો દેખાવ **રોજીના શ્રમને** શ્રમનાં બીજાં **ઐતિહાસિક** રૂપોથી નોખો પાડી દે છે. રોજીની પદ્ધતિના આધારે **બિનચૂકતે** શ્રમ પણ જાણે **ચૂકતે થઈ ગયેલો** શ્રમ હોય એવો લાગે છે. એથી ઊલટું, **ગુલામની** બાબતમાં તેના શ્રમનો ચૂકતે થઈ ગયેલો હિસ્સો પણ જાણે બિનચૂકતે હોય એવો લાગે છે. બેશક, ગુલામ જીવતો રહે તો જ કામ કરી શકે, અને તેના કામદિનનો એક હિસ્સો તેના પોતાના નિભાવના મૂલ્યના બદલામાં જાય. પરંતુ તેની અને તેના માલિકની વચ્ચે કશો સોદો ન થયેલો હોવાથી, અને બે પક્ષો વચ્ચે વેચાણ તથા ખરીદીની કશી કામગીરીઓ ન ચાલતી હોવાથી, તેનો પૂરો શ્રમ જાણે કશા બદલા વગર આપવામાં આવતો હોય એવું લાગે.

બીજી તરફ આપણે એવા ખેતગુલામ કિસાનનો દાખલો લઈએ કે જે યુરોપના આખા પૂર્વ વિસ્તારમાં ગઈકાલ સુધી હયાત હતો એમ હું કહી શકું. એવો કિસાન પહેલા ત્રણ દિવસ તેના પોતાના અથવા તેને સાંથે આપવામાં આવેલા ખેતરમાં કામ કરતો, અને પછીના ત્રણ દિવસ તેના ઉમરાવ માલિકની જાગીરમાં ફરજિયાત તથા મફત મહેનત કરતો. આ બાબતમાં, શ્રમના ચૂકતે અને બિનચૂકતે હિસ્સાઓને સમજપૂર્વક નોખા પાડવામાં આવ્યા

હતા, વખત અને જગ્યાના આધારે નોખા પાડવામાં આવ્યા હતા, અને માણસ પાસે કશા બદલા વગર કામ કરાવવાના અમાનુષી ખ્યાલની સામેનો નૈતિક પુણ્યપ્રકોપ આપણા લિબરલોની અંદર છલકાઈ જતો હતો.

પરંતુ હકીકતની દૃષ્ટિએ તો કોઈ માણસ ત્રણ દિવસ પોતાને ખાતર પોતાના ખેતરમાં અને ત્રણ દિવસ પોતાના માલિક ઉમરાવની જાગીરમાં કશા બદલા વગર કામ કરે, અથવા કારખાનાના વિભાગમાં દરરોજ છ કલાક પોતાને ખાતર અને છ કલાક માલિક સારુ કામ કરે, તો એ બન્ને એકસરખી જ બાબતો છે. એટલું ખરું કે કારખાનાવાળા દાખલામાં શ્રમના ચૂકતે અને બિનચૂકતે હિસ્સા એકબીજામાં અવિભાજ્ય રૂપે ભળી ગયેલા હોય છે. અને આખા સોદાની તાસીર **કરારની** દખલબાજી વડે તથા અઠવાડિયાને અંતે મળતા **વેતન** વડે તદ્દન ઢંકાઈ જતી હોય છે. મફત શ્રમ એક દાખલામાં મરજિયાત આપેલો અને બીજા દાખલામાં ફરજિયાત આપવો પડેલો દેખાય છે. પૂરો તફાવત એ કારણે જ પડે છે.

"**શ્રમનું મૂલ્ય**" એ શબ્દોનો ઉપયોગ હું "**શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય**" એવો અર્થ ધરાવતા પ્રચલિત ભાષાના શબ્દો તરીકે જ કરીશ.

૧૦. પણ્યને ખરા મૂલ્યે વેચીને જ નફો કરવામાં આવે છે

ધારો કે એક સરેરાશ શ્રમકલાક છ પેન્સ જેટલા મૂલ્યમાં મૂર્ત થાય છે અથવા બાર સરેરાશ શ્રમકલાક છ શિલિંગમાં મૂર્ત થાય છે. વધુમાં ધારો કે શ્રમનું મૂલ્ય ત્રણ શિલિંગ અથવા છ કલાકના શ્રમની નીપજ છે. એટલે કોઈ પણ્યમાં વપરાયેલ કાચો માલ, યંત્રો, વગેરેમાં ચોવીસ સરેરાશ શ્રમકલાક મૂર્ત થયા હોય તો તેનું મૂલ્ય બાર શિલિંગ થાય. એ ઉપરાંત, મૂડીદારે રોકેલા કામદારે ઉત્પાદનનાં એ સાધનોમાં બાર શ્રમકલાક ઉમેર્યા હોય તો એ બાર કલાક વધારાના છ શિલિંગના મૂલ્યમાં મૂર્ત થાય. એટલે **નીપજનું કુલ મૂલ્ય** મૂર્ત થયેલા છત્રીસ શ્રમકલાક થાય અને તે અઢાર શિલિંગ સમાન હોય. પરંતુ શ્રમનું મૂલ્ય અથવા કામદારને ચૂકવવામાં આવેલી રોજી તો માત્ર ત્રણ શિલિંગ જ હોવાથી, કામદારે કરેલા અને પણ્યના મૂલ્યમાં મૂર્ત થયેલા છ કલાકના વધારાના શ્રમનો કશો સમાન બદલો મૂડીદારે કામદારને આપ્યો હોતો નથી. પછી મૂડીદાર પણ્યને અઢાર શિલિંગના પૂરા મૂલ્યે વેચીને, પોતે જેનો કશો સમાન બદલો ચૂકવ્યો નથી

હોતો એવું ત્રણ શિલિંગનું મૂલ્ય વસૂલ કરી લે છે. એ ત્રણ શિલિંગ તેણે ખીસામાં પધરાવી દીધેલું વધારાનું મૂલ્ય અથવા નફો બની રહે છે. એ રીતે મૂડીદાર પણ્યને તેના મૂલ્ય કરતાં **વધારે** કિંમતે વેચીને નહિ પરંતુ **તેના ખરા મૂલ્યે** જ વેચીને ત્રણ શિલિંગનો નફો હાંસલ કરે છે.

પણ્યના મૂલ્યનું નિર્ધારણ તેમાં સમાયેલા **કુલ શ્રમરાશિના** આધારે થાય છે. પરંતુ એ શ્રમરાશિનો અમુક હિસ્સો એવા મૂલ્યમાં મૂર્ત થયેલો હોય છે કે જેનો સમાન બદલો રોજીના રૂપમાં ચૂકવી દેવાયેલો હોય છે, અને તેનો બાકીનો હિસ્સો એવા મૂલ્યમાં મૂર્ત થયેલો હોય છે કે જેનો **કશો** સમાન બદલો ચૂકવવામાં **નથી** આવ્યો **હોતો**. પણ્યમાં સમાયેલા શ્રમનો અમુક હિસ્સો **બદલો ચૂકતે** થઈ **ગયેલા** શ્રમનો અને બાકીનો હિસ્સો **બિનચૂકતે** શ્રમનો હોય છે. એટલે પણ્યને **તેના મૂલ્યે**, અર્થાત્ તેને અર્પિત **કુલ શ્રમરાશિને** મૂર્ત કરતા મૂલ્યે, વેચીને મૂડીદાર એવા વેચાણમાંથી ચોક્કસ નફો હાંસલ કરે જ. મૂડીદાર જે વેચે છે તેમાં તેણે જેનો સમાન બદલો ચૂકવ્યો હોય એ તો સામેલ હોય જ છે, પરંતુ સાથે સાથે એ પણ સામેલ હોય છે કે જેને માટે કામદારે શ્રમ કર્યો હોવા છતાં મૂડીદારે કશો જ બદલો ચૂકવ્યો નથી હોતો. મૂડીદાર માટે પણ્યની લાગત અને પણ્યની ખરી લાગત ભિન્ન ભિન્ન બાબતો છે. એટલે હું ફરી વાર જણાવું છું કે સામાન્ય અને સરેરાશ નફા પણ્યોને તેઓનાં ખરાં મૂલ્યોથી **વધારે** કિંમતે નહિ પરંતુ **ખરાં મૂલ્યોએ** જ વેચીને હાંસલ કરવામાં આવે છે.

૧૧. વધારાના મૂલ્યનું જુદા જુદા ભાગોમાં વિઘટન

વધારાના મૂલ્યને, અથવા પણ્યના કુલ મૂલ્યના જે હિસ્સામાં કામદારનો **વધારાનો શ્રમ** અથવા **બિનચૂકતે શ્રમ** મૂર્ત થયો હોય તેને, હું **નફો** ગણાવું છું. એ નફો પૂરેપૂરો તો કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદારના ખીસામાં નથી જતો. જમીનની ઇજારદારીને કારણે જમીનદાર **વધારાના મૂલ્યનો** એક હિસ્સો જમીનભાડાને નામે લઈ શકે છે, પછી જમીનનો ઉપયોગ ભલે ખેતીવાડી માટે, ઇમારતો અથવા રેલવે માટે, કે બીજા કોઈ ઉત્પાદક હેતુ માટે કરવામાં આવ્યો હોય. બીજી તરફ, કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર **શ્રમનાં સાધનો** ઉપર પોતાના કબજાના આધારે **વધારાનું મૂલ્ય** ઉત્પન્ન કરી શકે છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં **બિનચૂકતે શ્રમનો અમુક રાશિ પોતે** હડપ કરી શકે છે, એ હકીકત જ **શ્રમનાં**

સાધનો તેને પૂરેપૂરાં અથવા આંશિક રૂપમાં ઉછીના આપનાર મૂડીદાર માટે, એવાં સાધનોના માલિક મૂડીદાર માટે, ટૂંકમાં **નાણાં ધીરનાર મૂડીદાર** માટે, વધારાના મૂલ્યમાંથી બીજો અમુક હિસ્સો **વ્યાજ** તરીકે માગવાનું શક્ય બનાવે છે. એટલે કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર પાસે એવા મૂડીદાર તરીકે તો કેવળ **ઔદ્યોગિક** અથવા **વાણિજ્યિક** નફાના નામે ઓળખાતો હિસ્સો જ બચે છે.

એવા ત્રણ પ્રકારના લોકોની વચ્ચે વધારાના મૂલ્યના કુલ રાશિના વિભાજનનું નિયમન કયા નિયમોના આધારે થાય છે એ બાબત આપણા વિષયથી તદ્દન બહારની છે. પરંતુ મેં જે કંઈ જણાવ્યું છે તેમાંથી આટલું તો ફલિત થાય જ છે:

જમીનભાડું, વ્યાજ, અને ઔદ્યોગિક નફો તો પણ્યના **વધારાના મૂલ્યના**, અથવા **પણ્યની અંદર સમાયેલ બિનચૂકતે શ્રમના, જુદા જુદા હિસ્સાઓના જુદાં જુદાં નામો જ** છે. અને એ ત્રણેય એકસરખી રીતે **વધારાના મૂલ્યના સ્રોતમાંથી, એકમાત્ર એ જ સ્રોતમાંથી, તારવવામાં આવે છે**. તેઓને ખાલી **જમીન** કે ખાલી **મૂડીમાંથી** નથી તારવી શકાતા, પરંતુ કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર કામદારને શોષીને જે વધારાનું મૂલ્ય હાંસલ કરે છે તેમાંથી પોતપોતાના હિસ્સા મેળવવાનું જમીન તથા મૂડીના માલિકો માટે એવી માલિકીના આધારે શક્ય બને છે. વધારાનું મૂલ્ય, કામદારના વધારાના શ્રમનું અથવા બિનચૂકતે શ્રમનું ફળ, તેને કામે રાખનાર મૂડીદાર પૂરેપૂરું પોતાના ખીસામાં પધરાવી દે છે કે તેને એમાંથી અમુક હિસ્સા જમીનભાડાના તથા વ્યાજના નામે બીજા માણસોને ચૂકવી દેવા પડે છે, એ બાબત કામદાર માટે ગૌણ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ધારો કે કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર પોતાની જ મૂડીનો ઉપયોગ કરતો હોય અને જમીન પણ તેની જ માલિકીની હોય તો તે વધારાનું મૂલ્ય પૂરેપૂરું પોતાના જ ખીસામાં પધરાવી દે.

કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર વધારાના મૂલ્યનો ભલે ગમે એટલો હિસ્સો અંતે પોતાને માટે બચાવી શકતો હોય, પરંતુ કામદારનું સીધું શોષણ કરીને એવું વધારાનું મૂલ્ય હાંસલ કરવાનું કામ તો એ જ કરે છે. રોજીની આખી પ્રથા તેમ જ ઉત્પાદનની આખી વર્તમાન પદ્ધતિનો આધાર કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર અને રોજીએ કામ કરતા કામદાર વચ્ચેના એ સંબંધ ઉપર જ છે. એટલે, આપણી ચર્ચાવિચારણામાં ભાગ લેનારા કેટલાક નાગરિકોએ ઢાંકપિછોડાની કોશિશ કરીને તેમ જ કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર અને કામદાર વચ્ચેના આ મૂળભૂત સંબંધને ગૌણ બાબત ગણીને ભૂલ કરી હતી, જોકે તેમની એવી દલીલ ખરી હતી કે અમુક સંજોગોમાં કિંમતોમાં વધારા

કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર ઉપર, જમીનદાર ઉપર, ધનવાન મૂડીદાર ઉપર, અને તમને ગમે તો કરવેરા વસૂલ કરનારની ઉપર, ખૂબ અસમાન પ્રમાણોની અસરો પાડી શકે.

મારી છણાવટમાંથી બીજું પણ આટલું ફલિત થાય છે:

પણ્યના મૂલ્યનો જે હિસ્સો કેવળ કાચા માલ તથા યંત્રસામગ્રીના મૂલ્યનું, ટૂંકમાં કહીએ તો ઉત્પાદનનાં વપરાઈ ગયેલાં સાધનોના મૂલ્યનું, પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તે હિસ્સો કશી **આવક નથી** બનતો, તે તો **માત્ર મૂડીનું** સ્થાન લઈ લે છે. પરંતુ એ સિવાય, આવી દલીલ ગલત છે કે પણ્યના મૂલ્યમાંથી **આવક બની રહેતો** બીજો હિસ્સો અથવા રોજી, નફા, જમીનભાડું, તથા વ્યાજના રૂપમાં ખર્ચાતો હિસ્સો રોજીના મૂલ્ય વડે, જમીનભાડાના મૂલ્ય વડે, નફાના મૂલ્ય વડે, વગેરે રીતે **બને છે.** આપણે શરૂઆતમાં રોજીને રહેવા દઈને કેવળ ઔદ્યોગિક નફા, વ્યાજ, તથા જમીનભાડાનું પરીક્ષણ કરીશું. આપણે હમણાં જ જોયું કે પણ્યમાં સમાયેલ **વધારાનું મૂલ્ય**, અથવા તેના મૂલ્યના જે હિસ્સામાં **બિનચૂકતે શ્રમ** મૂર્ત થયો હોય તે હિસ્સો, જુદાં જુદાં ત્રણ નામો ધરાવતા વિવિધ ખંડોમાં **વિભાજિત થઈ જાય છે.** પરંતુ એવી દલીલ સત્યથી તદ્દન વેગળી ગણાશે કે તેનું મૂલ્ય એ **ત્રણ ઘટકોનાં સ્વતંત્ર મૂલ્યોના સરવાળા** વડે **બનેલું** અથવા **રચાયેલું હોય છે.**

એક કલાકનો શ્રમ છ પેન્સના મૂલ્યમાં મૂર્ત થતો હોય, કામદારનો કામદિન બાર કલાકનો હોય, તેમાંથી અરધો સમય બિનચૂકતે શ્રમનો હોય, તો એવો વધારાનો શ્રમ પણ્યમાં ત્રણ શિલિંગનું **વધારાનું મૂલ્ય** ઉમેરે, અર્થાત્ જેનો સમાન બદલો ચૂકતે ન કરવામાં આવ્યો હોય એવું મૂલ્ય ઉમેરે. એ ત્રણ શિલિંગનું વધારાનું મૂલ્ય જ **આખું ભંડોળ** બની રહે છે જેમાંથી કામદારને કામે રાખનાર મૂડીદાર જમીનદારની જોડે તેમ જ નાણાં ધીરનારની જોડે ગમે તેવાં પ્રમાણોના ભાગ પાડી શકે. એ ત્રણ શિલિંગનું મૂલ્ય તેમણે માંહોમાંહે વહેંચી લેવાના મૂલ્યની મર્યાદા બની રહે છે. કામદારને કામે રાખનારો મૂડીદાર પણ્યના મૂલ્યમાં પહેલાં પોતાના નફા માટે આપમરજીએ મૂલ્યનો ઉમેરો, પછી જમીનદાર માટે વધુ મૂલ્યનો ઉમેરો, વગેરે જેવા ઉમેરા નથી જ કરતો, અને કુલ મૂલ્યની રચના એવાં આપમરજીએ ઉમેરેલાં મૂલ્યોના સરવાળા વડે નથી જ થતી. એટલે પ્રચલિત ખ્યાલમાં સમાયેલો ભ્રમ તમે સમજી શકશો. પ્રચલિત ખ્યાલ મુજબ, **અમુક મૂલ્યને** ત્રણ ખંડોમાં વહેંચી દેતા તેના **વિઘટનને** ત્રણ **સ્વતંત્ર** મૂલ્યોના સરવાળા વડે એ મૂલ્યની **રચના** સમજી લેવામાં આવે છે, અને જેમાંથી

જમીનભાડું તથા નફો તથા વ્યાજ તારવવામાં આવે છે એ એકંદર મૂલ્યને આપમરજીના પરિમાણમાં પલટાવી નાખવામાં આવે છે.

મૂડીદારે હાંસલ કરેલો નફો ૧૦૦ પાઉંડ જેટલો હોય તો આપણે એ રકમને **નિરપેક્ષ** પરિમાણ તરીકે **નફાનો રાશિ** ગણાવીએ. પરંતુ રોકવામાં આવેલી મૂડીના સંબંધમાં એ ૧૦૦ પાઉંડના પ્રમાણની ગણતરી કરીને આપણે તેને **સાપેક્ષ** પરિમાણ અથવા **નફાનો દર** ગણાવીએ. સાફ છે કે નફાના એ દરને બેવડી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય.

ધારો કે ૧૦૦ પાઉંડ **રોજીના રૂપમાં રોકવામાં આવેલી** મૂડી છે. પેદા કરવામાં આવેલું વધારાનું મૂલ્ય પણ ૧૦૦ પાઉંડ હોય — અને એથી આપણને જાણવા મળે કે કામદારનો અરધો કામદિન **બિનચૂકતે** શ્રમનો બનેલો હોવો જોઈએ — અને આપણે એ નફાને રોજીના રૂપમાં રોકવામાં આવેલી મૂડીના મૂલ્ય વડે માપીએ તો આપણે **નફાનો દર** એકસો ટકાનો ગણાવી શકીએ, કારણ કે રોકવામાં આવેલું મૂલ્ય એકસો છે અને હાંસલ કરવામાં આવેલું મૂલ્ય બસો છે.

બીજી તરફ જો આપણે કેવળ **રોજીના રૂપમાં રોકવામાં આવેલી** મૂડીને જ નહિ પરંતુ રોકવામાં આવેલી **કુલ મૂડીને**, દાખલા તરીકે ૫૦૦ પાઉંડને — જેમાંથી ૪૦૦ પાઉંડ કાચો માલ, યંત્રસામગ્રી, વગેરેના મૂલ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોય — ગણતરીમાં લઈએ તો **નફાનો દર** માત્ર વીશ ટકાનો બની રહે, કારણ કે એકસોનો નફો રોકવામાં આવેલી **કુલ** મૂડીનો માત્ર પાંચમો ભાગ જ છે.

નફાનો દર વ્યક્ત કરવાની પહેલી રીત જ એકમાત્ર એવી રીત છે કે જે તમને ચૂકતે અને બિનચૂકતે શ્રમ વચ્ચેનું ખરું પ્રમાણ બતાવે છે, શ્રમના શોષણની ખરી માત્રા બતાવે છે. નફાનો દર વ્યક્ત કરવાની બીજી રીત સામાન્ય રૂપે ઉપયોગમાં લેવાતી રીત છે, અને અમુક હેતુઓ માટે તે ખરેખર માફક છે. મૂડીદાર કામદારનો કેટલો શ્રમ મફત શોષી લે છે તેની માત્રા છુપાવવા માટે તો એ રીત ગમે ત્યારે ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહે છે.

મારે હજી જે છણાવટ કરવાની છે તેમાં હું **નફો** શબ્દનો ઉપયોગ મૂડીદાર તરફથી શોષી લેવામાં આવતા વધારાના મૂલ્યના પૂરા રાશિ માટે કરીશ, જુદા જુદા મૂડીદારો વચ્ચે એ વધારાના મૂલ્યના વિભાજનને લક્ષમાં લીધા વગર જ કરીશ. એવી જ રીતે, **નફાનો** દર શબ્દોનો ઉપયોગ કરતી વેળા હું નફાની માપણી હંમેશાં રોજીના રૂપમાં રોકવામાં આવેલી મૂડીના મૂલ્યના આધારે જ કરીશ.

૧૨. નફા, રોજી, અને કિંમતો વચ્ચેનો સામાન્ય સંબંધ

પણ્યના મૂલ્યમાંથી તેના સંબંધમાં વાપરવામાં આવેલા કાચા માલના તેમ જ ઉત્પાદનનાં બીજાં સાધનોના મૂલ્યનું સ્થાન લેનારા મૂલ્યને બાદ કરો, અર્થાત્ પણ્યના મૂલ્યમાંથી તેની અંદર સમાયેલા ભૂતકાલીન શ્રમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા મૂલ્યને બાદ કરો, એટલે તેનું બાકી બચતું મૂલ્ય છેલ્લે રોકવામાં આવેલા કામદારે ઉમેરેલા શ્રમરાશિને મૂર્ત કરતું મૂલ્ય બની રહેશે. કામદાર દરરોજ બાર કલાક કામ કરે, અને બાર કલાકનો સરેરાશ શ્રમ છ શિલિંગ જેટલા સોનાના જથ્થામાં મૂર્ત થતો હોય, તો એ નવું ઉમેરાયેલું છ શિલિંગનું મૂલ્ય જ એ કામદારના શ્રમ વડે પેદા થયેલું **એકમાત્ર** મૂલ્ય ગણાય. તેના શ્રમના સમયના આધારે નિર્ધારિત થતું એ અમુક મૂલ્ય જ એકમાત્ર એવું ભંડોળ હોય કે જેમાંથી તે અને મૂડીદાર પોતપોતાના હિસ્સા કે લાભાંશ તારવી શકે, એકમાત્ર એવું મૂલ્ય હોય કે જેને રોજી અને નફામાં વિભાજિત કરી શકાય. સાફ છે કે બે પક્ષો વચ્ચે એ મૂલ્યના વિભાજનનાં પલટાતાં પ્રમાણોથી ખુદ મૂલ્યમાં તો કશો ફેર ન જ પડે. અને એક કામદારની જગ્યાએ તમે આખી કામદાર વસતિને ગોઠવી દો, દાખલા તરીકે એક કામદિનને બદલે એક કરોડ ને વીશ લાખ કામદિનની ગણતરી કરો, તોયે તથ્યમાં કશો ફેર નહિ જ પડે.

મૂડીદાર અને કામદારને એ મર્યાદિત મૂલ્યમાંથી જ, અર્થાત્ કામદારના કુલ શ્રમના આધારે નિર્ધારિત થતા મૂલ્યમાંથી જ, ભાગ પાડી લેવાના હોય છે એટલે એકને જેટલો મોટો ભાગ મળે એટલા પ્રમાણમાં બીજાનો ભાગ નાનો હોય અને એકને જેટલો નાનો ભાગ મળે એટલા પ્રમાણમાં બીજાનો ભાગ મોટો હોય. નિશ્ચિત જથ્થાના ભાગલામાં એક ભાગ જેટલો ઘટે એટલા પ્રમાણમાં બીજો ભાગ વધે. રોજીમાં ફેર પડે તો નફામાં એથી ઊલટી દિશાનો ફેર પડે. રોજી ઘટે તો નફા વધે અને નફા ઘટે તો રોજી વધે. આપણે અગાઉ કરેલી ધારણા મુજબ કામદારને ત્રણ શિલિંગ મળે અને એ બદલો કામદારે સર્જેલા મૂલ્યના અરધા ભાગ જેટલો હોય, અથવા કામદારના પૂરા કામદિનમાંથી અરધો ચૂકતે થઈ ગયેલા શ્રમનો અને અરધો બિનચૂકતે શ્રમનો હોય, તો **નફાનો દર** ૧૦૦ ટકા ગણાય કારણ કે મૂડીદારને પણ ત્રણ શિલિંગ મળે. કામદારને માત્ર બે શિલિંગ મળે, અથવા તે આખા દિવસના માત્ર ત્રીજા ભાગ જેટલું જ કામ પોતાને ખાતર કરતો હોય, તો મૂડીદારને ચાર શિલિંગ મળે અને નફાનો દર ૨૦૦ ટકા ગણાય. કામદારને ચાર શિલિંગ મળે તો મૂડીદારને માત્ર બે

શિલિંગ મળે અને નફાનો દર ઘટીને ૫૦ ટકાનો થઈ જાય, પરંતુ એવાં બધાં પરિવર્તનોની કશી અસર પણ્યના મૂલ્ય ઉપર ન પડે. એટલે રોજીમાં સામાન્ય વધારાના પરિણામે નફાનો સામાન્ય દર ઘટી જાય પરંતુ તેની કશી અસર મૂલ્યોની ઉપર ન પડે.

પણ્યોના બજારભાવનું નિયમન કરતાં તેઓનાં મૂલ્યોનું નિર્ધારણ અંતમાં તો તેઓની અંદર સમાયેલા કુલ શ્રમરાશિઓના એકમાત્ર આધારે જ થતું હોય છે, શ્રમરાશિના ચૂકતે અને બિનચૂકતે વિભાજનોના આધારે નથી થતું. પરંતુ તેમ છતાં, એમાંથી એવો નિષ્કર્ષ તો કોઈ રીતે નથી જ નીકળતો કે દાખલા તરીકે બાર કલાક દરમિયાન ઉત્પાદિત અલગ અલગ પણ્યો અથવા પણ્યસમૂહોનાં મૂલ્યો કાયમ એકસરખાં જ રહે. શ્રમના અમુક સમય દરમિયાન અથવા શ્રમના અમુક રાશિ વડે ઉત્પાદિત પણ્યોની **સંખ્યા** કે સમૂહનો આધાર, **લગાવવામાં આવેલા** શ્રમની માત્રા અથવા **વખત** ઉપર નહિ પરંતુ શ્રમની **ઉત્પાદક શક્તિ** ઉપર હોય છે. દાખલા તરીકે, કાંતણશ્રમની ઉત્પાદક શક્તિનું પ્રમાણ અમુક હોય ત્યારે બાર કલાકના કામદિન દરમિયાન બાર રતલ સૂતર બનાવી શકાય, પરંતુ ઉત્પાદક શક્તિનું પ્રમાણ ઘટી જાય તો એટલા જ વખતમાં માત્ર બે રતલ સૂતર બનાવી શકાય. એટલે એક દાખલામાં બાર કલાકનો સરેરાશ શ્રમ છ શિલિંગના મૂલ્યમાં મૂર્ત થતો હોય તો બાર રતલ સૂતરના છ શિલિંગ લાગે, અને બીજા દાખલામાં બે રતલ સૂતરના પણ છ શિલિંગ લાગે. પરિણામે એક દાખલામાં એક રતલ સૂતરના છ પેન્સ લાગે જ્યારે બીજા દાખલામાં એક રતલ સૂતરના ત્રણ શિલિંગ લાગે. લગાવવામાં આવેલા શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓમાં રહેલા તફાવતના પરિણામે કિંમતમાં એવો ફેર પડી જાય. ઉત્પાદક શક્તિ વધારે હોય ત્યારે એક કલાકનો શ્રમ એક રતલ સૂતરમાં મૂર્ત થતો હોય પરંતુ ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી હોય ત્યારે છ કલાકનો શ્રમ પણ એક જ રતલ સૂતરમાં મૂર્ત થઈ શકે. એક દાખલામાં રોજી પ્રમાણમાં ઊંચી અને નફાનો દર નીચો હોવા છતાં એક રતલ સૂતરની કિંમત માત્ર છ પેન્સ થાય, જ્યારે બીજા દાખલામાં રોજી નીચી અને નફાનો દર ઊંચો હોવા છતાં એક રતલ સૂતરની કિંમત ત્રણ શિલિંગ થાય. આનું કારણ એ છે કે એક રતલ સૂતરની કિંમતનું નિયમન તેની અંદર **સમાયેલા કુલ શ્રમરાશિના** આધારે થાય છે, **કુલ શ્રમરાશિના ચૂકતે અને બિનચૂકતે વિભાજનોનાં પ્રમાણોના** આધારે નથી થતું. એટલે, મોંઘા શ્રમ વડે સસ્તાં પણ્યોનું અને સસ્તા શ્રમ વડે મોંઘાં પણ્યોનું ઉત્પાદન થઈ શકે છે એવી જે હકીકતનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનો વિરોધાભાસ આથી ખતમ થઈ જાય છે.

તેમાં તો એવો સામાન્ય નિયમ જ વ્યક્ત થાય છે કે પણ્યના મૂલ્યનું નિયમન તેની અંદર સમાયેલા શ્રમરાશિના આધારે જ થાય છે, અને તેની અંદર સમાયેલ શ્રમરાશિનો પૂરો આધાર તેમાં લગાવવામાં આવેલા શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓની ઉપર હોય છે, એટલે શ્રમની ઉત્પાદકતામાં થતા પ્રત્યેક પરિવર્તનની સાથે સાથે તેમાં પણ પરિવર્તન થાય છે.

૧૩. રોજી વધારવાના અથવા તેમાં ઘટાડો અટકાવવાના પ્રયાસોના મુખ્ય દાખલાઓ

હવે આપણે રોજી વધારવાના પ્રયાસોના અથવા રોજીમાં ઘટાડાના પ્રતિકારના મુખ્ય દાખલાઓનું ગંભીર પરીક્ષણ કરીશું.

૧. આપણે જોયું કે **શ્રમશક્તિના મૂલ્યનું** અથવા વધુ પ્રચલિત બોલીમાં **શ્રમના મૂલ્યનું** નિર્ધારણ જરૂરિયાતની ચીજોના મૂલ્યના આધારે અથવા તેઓના ઉત્પાદનમાં જરૂરી શ્રમરાશિના આધારે થાય છે. એટલે અમુક દેશમાં કામદારની રોજની સરેરાશ જરૂરિયાતોનું મૂલ્ય ત્રણ શિલિંગમાં વ્યક્ત થતા છ કલાકના શ્રમનું પ્રતિનિધિત્વ કરતું હોય તો કામદારને તેના રોજના ગુજરા સમાન નીપજ પેદા કરવા માટે દરરોજ છ કલાક કામ કરવું પડે. આખો કામદિન બાર કલાકનો હોય તો મૂડીદાર તેને ત્રણ શિલિંગ આપીને તેના શ્રમનું મૂલ્ય ચૂકવી દે. પરિણામે કામદિનનો અરધો હિસ્સો બિનચૂકતે શ્રમનો હોય અને નફાનો દર ૧૦૦ ટકાનો હોય. પણ ધારો કે ઉત્પાદકતામાં ઘટાડો થઈ જતાં ખેતીવાડીની અગાઉ જેટલી જ નીપજ માટે વધુ શ્રમ આવશ્યક બની જાય અને તેના પરિણામે રોજની સરેરાશ જરૂરિયાતોની કિંમત ત્રણ શિલિંગથી વધીને ચાર શિલિંગ થઈ જાય. એમ બને તો શ્રમના **મૂલ્યમાં** ત્રીજા ભાગનો અથવા ૩૩.૧/૩ ટકાનો વધારો થઈ જાય. કામદારના અગાઉના જીવનધોરણ મુજબ તેના રોજના ગુજરા સમાન નીપજ પેદા કરવા માટે આઠ કલાકનો શ્રમ જરૂરી બની જાય. તેના પરિણામે વધારાનો શ્રમ છ કલાકથી ઘટીને ચાર કલાક થઈ જાય અને નફાનો દર ૧૦૦ ટકાથી ઘટીને ૫૦ ટકા થઈ જાય. પરંતુ કામદાર તો રોજીમાં વધારાની માગણી કરતી વેળા પણ્યના બીજા કોઈ પણ વિક્રેતાની જેમ જ કેવળ **પોતાના શ્રમના વધી ગયેલા મૂલ્યની** જ માગણી કરતો હોય છે. દરેક વિક્રેતા તેનાં પણ્યોની

લાગત વધી જાય ત્યારે પણ્યનું વધી ગયેલું મૂલ્ય હાંસલ કરવાની કોશિશ કરે છે. જરૂરિયાતની ચીજોનાં મૂલ્યોમાં વધારાની સાથે સાથે રોજી વધે નહિ, અથવા ઓછા પ્રમાણમાં વધે, તો શ્રમની **કિંમત શ્રમના મૂલ્યથી ઘટી જાય** અને કામદારનું જીવનધોરણ બદતર બની જાય.

પરંતુ પરિવર્તન એથી ઊલટી દિશામાં પણ થઈ શકે. શ્રમની ઉત્પાદકતામાં વધારો થાય તો રોજની અગાઉ જેટલી જ જરૂરિયાતોનું મૂલ્ય કદાચ ત્રણ શિલિંગથી ઘટીને બે શિલિંગ થઈ જાય, અથવા રોજની જરૂરિયાતોના મૂલ્ય સમાન પુનરુત્પાદન માટે કામદિનમાંથી છ કલાકને બદલે માત્ર ચાર જ કલાક લગાવવા પડે. કામદાર જરૂરિયાતની જેટલી ચીજો અગાઉ ત્રણ શિલિંગમાં ખરીદતો હતો એટલી હવે બે શિલિંગમાં ખરીદી શકે. **શ્રમનું મૂલ્ય** બેશક ઘટી ગયું હોય પરંતુ એ ઘટેલું મૂલ્ય પણ્યોના અગાઉ જેટલા જ જથ્થાને આવરી લેતું હોય. નફો ત્રણ શિલિંગથી વધીને ચાર શિલિંગ થઈ જાય અને નફાનો દર ૧૦૦ ટકાથી વધીને ૨૦૦ ટકા થઈ જાય. કામદારનું નિરપેક્ષ જીવનધોરણ અગાઉ જેવું જ રહે, પરંતુ તેની **સાપેક્ષ** રોજી અને સાથે સાથે મૂડીદારની સરખામણીએ તેની **સાપેક્ષ સામાજિક સ્થિતિ** નીચી કક્ષાએ ઊતરી જાય. સાપેક્ષ રોજીમાં એવા ઘટાડાનો કામદાર પ્રતિકાર કરે તો તે પોતાના જ શ્રમની વધેલી ઉત્પાદક શક્તિમાંથી થોડોક હિસ્સો મેળવવાનો અને સામાજિક પાયા પર પોતાની અગાઉની સાપેક્ષ સ્થિતિ જાળવી રાખવાનો જ પ્રયાસ કરતો હોય. અંગ્રેજ કારખાના હાકેમોએ અનાજ કાનૂનો વિરુદ્ધની ચળવળ દરમિયાન આપેલાં વચનોનો ઉઘાડો ભંગ કરીને એ કાનૂનોની નાબૂદી પછી રોજીમાં સામાન્ય રૂપે દસ ટકાનો ઘટાડો કરી નાખ્યો હતો. કામદારોનો પ્રતિકાર શરૂઆતમાં તો નાકામયાબ નીવડ્યો હતો, પરંતુ અમુક સંજોગોને લીધે એ દસ ટકા આગળ જતાં પાછા હાંસલ કરી લેવામાં આવ્યા હતા. એ સંજોગોની છણાવટ હું અત્યારે નહિ કરું.

૨. જરૂરિયાતની ચીજોનાં **મૂલ્યો** જેમનાં તેમ રહેવાથી **શ્રમનું મૂલ્ય** પણ જેમનું તેમ રહે, પરંતુ **નાણાના મૂલ્યમાં પરિવર્તન** થવાથી એ મૂલ્યોની **નાણારૂપી કિંમતોમાં** પરિવર્તન થઈ જાય.

દાખલા તરીકે, એક ઔંસ સોનાના ઉત્પાદનમાં અમુક શ્રમ લગાવવો પડતો હોય, પરંતુ પછી વધારે સમૃદ્ધ ખાણોની શોધ અને એવાં બીજાં કારણોસર એટલા જ શ્રમ વડે બે ઔંસ સોનાનું ઉત્પાદન થવા લાગે. તેના પરિણામે સોનાના **મૂલ્યમાં** અરધો, અથવા પચાસ ટકાનો, ઘટાડો થઈ જાય. એથી બીજાં

બધાં પણ્યોનાં **મૂલ્યો** તેઓની અગાઉ કરતાં બમણી **નાણારૂપી કિંમતોમાં** વ્યક્ત થવા લાગે અને **શ્રમના મૂલ્યની** બાબતમાં પણ એમ જ બને. અગાઉ છ શિલિંગમાં વ્યક્ત થતો બાર કલાકનો શ્રમ હવે બાર શિલિંગમાં વ્યક્ત થાય. કામદારની રોજી વધીને છ શિલિંગ થઈ જવાને બદલે અગાઉની જેમ ત્રણ શિલિંગ જ રહે તો **તેના શ્રમની નાણારૂપી કિંમત તેના શ્રમના મૂલ્યના અરધા ભાગ** જેટલી થઈ જાય અને તેનું જીવનધોરણ ભયંકર પ્રમાણમાં બદતર બની જાય. તેની રોજીમાં વધારો થાય પરંતુ એ વધારો સોનાના મૂલ્યમાં થયેલા ઘટાડાના પ્રમાણ મુજબનો ન હોય તોપણ વધુ કે ઓછે અંશે એમ જ બને. એવા દાખલામાં, શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ કે પુરવઠો તથા માંગ કે મૂલ્યોમાં કશું જ પરિવર્તન ન થયું હોય. એ મૂલ્યોનાં નાણારૂપી **નામો** સિવાય બીજું કશું જ ન બદલાયું હોય. કોઈ એમ કહે કે એવા સંજોગમાં કામદારે પ્રમાણસર રોજી વધારાની માગણી ન કરવી જોઈએ, તો તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે કામદારને તેની મહેનતના બદલામાં ચીજોથી નહિ પરંતુ નામોથી જ સંતોષ થઈ જવો જોઈએ. સમગ્ર ગત ઈતિહાસ સાબિત કરી આપે છે કે જ્યારે જ્યારે નાણામાં એવો મૂલ્યઘટાડો થાય ત્યારે ત્યારે મૂડીદારો કામદારને છેતરવાની તક ઝડપી લેવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે. રાજકીય અર્થશાસ્ત્રીઓનો એક ખૂબ બહોળો વિભાગ જણાવે છે કે નવાં સુવર્ણક્ષેત્રોની શોધ, રૂપાની ખાણોમાં બહેતર કામગીરી, અને પારાના વધારે સસ્તા પુરવઠાના પરિણામે કીમતી ધાતુઓના મૂલ્યમાં ફરી ઘટાડો થયો છે. તળ યુરોપખંડમાં રોજી વધારા માટેના સામાન્ય તથા એકીવેળાના પ્રયાસોનો ખુલાસો એ હકીકત પૂરો પાડે છે.

૩. અત્યાર સુધી આપણે એવી ધારણા કરી છે કે **કામદિનને** અમુક મર્યાદાઓ હોય છે. પરંતુ કામદિનની ખુદની કશી અચલ મર્યાદાઓ હોતી જ નથી. તેને શારીરિક શક્તિની છેક આખરી હદ સુધી લંબાવવાનું કાયમી વલણ તો મૂડીનું હોય છે કારણ કે વધારાનો શ્રમ એટલી હદે વધી જાય છે અને તેમાંથી હાંસલ થતો નફો પણ પરિણામ રૂપે વધી જાય છે. કામદિનને લંબાવવામાં મૂડી જેટલી વધારે સફળ થાય એટલા વધારે પ્રમાણમાં તે બીજા લોકોનો શ્રમ હડપ કરી જાય છે. સત્તરમી સદી દરમિયાન અને અઢારમી સદીના શરૂના બે તૃતીયાંશ સમય દરમિયાન પણ આખા ઈંગ્લૅંડમાં દસ કલાકનો કામદિન સામાન્ય કામદિન હતો. જેકોબિન વિરોધી જંગ—જે હકીકતમાં તો બ્રિટિશ

ઉમરાવોએ બ્રિટિશ કામદારોની* સામે ચલાવેલો જંગ હતો — દરમિયાન મૂડીએ મહોત્સવ ઊજવ્યો અને કામદિનને દસથી બાર, ચૌદ, કે અઢાર કલાક સુધી લંબાવી દીધો. **માલથુસ** જેવો માણસ રોતલ લાગણીવેડાનો ભોગ બની જાય એવી શંકા તો કોઈના મનમાં કદી થાય જ નહિ. તેણે પણ લગભગ ૧૮૧૫માં પ્રકાશિત એક પુસ્તિકામાં જાહેર કર્યું હતું કે આવી હાલત ચાલુ રહેશે તો રાષ્ટ્રના જીવનનાં મૂળિયાં ઉપર જ ઘા પડશે.** નવી રચાયેલી યંત્રસામગ્રીનો ઉપયોગ સામાન્ય રૂપે શરૂ થયો તેનાથી થોડાંક વરસો અગાઉ, લગભગ ૧૭૬૫માં, ઈંગ્લેંડમાં **'વ્યાપાર અંગે નિબંધ'** નામે એક પુસ્તિકા પ્રકાશિત થઈ હતી. કામદાર વર્ગોના કટ્ટર દુશ્મન જેવા અનામી લેખકે તેમાં કામદિનની મર્યાદાઓ ઢીલી કરીને વખત લંબાવવાની આવશ્યકતા વિશે બરાડા પાડયા હતા. એવો હેતુ સાધવાના બીજા ઉપાયોમાં તેણે **કામ મથકો***** સ્થાપવાનું સૂચન કર્યું હતું, અને જણાવ્યું હતું કે એ મથકો **'ત્રાસ મથકો'** હોવાં જોઈએ. એવાં **'ત્રાસ મથકો'** માટે તેણે કામદિનની કેટલી લંબાઈ નક્કી કરેલી? **બાર કલાક** — ૧૮૩૨માં મૂડીદારો, રાજકીય અર્થશાસ્ત્રીઓ, અને પ્રધાનોએ બાર વરસથી ઓછી ઉંમરના બાળકો માટે જેને કેવળ પ્રચલિત જ નહિ પરંતુ આવશ્યક શ્રમ સમય જાહેર કર્યો હતો એટલો વખત.

વર્તમાન પદ્ધતિમાં કામદારને પોતાની શ્રમશક્તિ વેચવી જ પડે છે. એવા વેચાણથી તે પોતાની શ્રમશક્તિનો ઉપભોગ મૂડીદારને હવાલે કરી દે છે, પરંતુ તેની અમુક બુદ્ધિગમ્ય મર્યાદાઓ હોય છે. એવું વેચાણ કરવામાં તેનો હેતુ

---

*અહીંયાં નિર્દેશ અઢારમી સદીની મહાન ફ્રેંચ ક્રાંતિ દરમિયાન ફ્રાંસની વિરુદ્ધ બ્રિટને ચલાવેલી લડાઈઓ પ્રત્યે છે. એ લડાઈઓ દરમિયાન બ્રિટિશ સરકારે બ્રિટનના કામગાર લોકસમુદાયોની ઉપર ત્રાસનું શાસન સ્થાપી દીધું: પ્રજાકીય પ્રવૃત્તિઓને નિર્દયતાથી દબાવી દેવામાં આવી અને કામદારોનાં યુનિયનોને ગેરકાયદેસર જાહેર કરી દેવામાં આવ્યાં. — સં.

**માર્ક્સનો નિર્દેશ ૧૮૧૫માં પ્રકાશિત માલથુસની «*An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated*» નામની પુસ્તિકા પ્રત્યે છે. — સં.

***કામ મથકો સત્તરમી સદીમાં ઈંગ્લેંડમાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૮૩૪માં અપનાવવામાં આવેલા કાનૂન મુજબ, ગરીબોને મદદ કરવાની એકમાત્ર રીત સખત કેદની સજા જેવાં એ મથકોમાં આશરો આપવાની હતી. — સં.

પોતાની શ્રમશક્તિને ખતમ કરી નાખવાનો નહિ પરંતુ કુદરતી ઘસારાને બાદ કરતાં જેટલી બચે તેટલી જાળવી રાખવાનો હોય છે. રોજના કે અઠવાડિયાના મૂલ્યે તેની શ્રમશક્તિના વેચાણમાં એટલો ખ્યાલ તો સમાયેલો હોય જ છે કે એ શ્રમશક્તિને બે દિવસ કે બે અઠવાડિયાની બરબાદી અથવા ઘસારાનો ભોગ નહિ બનાવવામાં આવે. આપણે ૧૦૦૦ પાઉંડની કિંમતના યંત્રનો દાખલો લઈએ. તે દસ વરસમાં વપરાઈ જાય તો તેની મદદ વડે ઉત્પાદિત પણ્યોના મૂલ્યમાં દર વરસે ૧૦૦ પાઉંડનો ઉમેરો કરતું રહે, અને પાંચ વરસમાં વપરાઈ જાય તો દર વરસે ૨૦૦ પાઉંડનો ઉમેરો કરતું રહે, અથવા એમ કહીએ કે તેનો વાર્ષિક ઘસારો તેના વપરાશના સમયથી ઊલટા પ્રમાણમાં હોય છે. પરંતુ આ હકીકત માણસને યંત્રથી જુદો પાડે છે. યંત્રસામગ્રી તેના વપરાશના પૂરેપૂરા પ્રમાણમાં નથી ઘસાઈ જતી. એથી ઊલટું, માણસ તો કામમાં ખાલી સંખ્યાની દૃષ્ટિએ થતા વધારામાંથી નજરે પડે તેના કરતાં ઘણા અધિક પ્રમાણમાં ક્ષીણ થતો જાય છે.

કામદારો જ્યારે કામદિનને ટૂંકાવીને તેના અગાઉના તર્કસંગત પરિમાણો સુધી પહોંચાડી દેવાના પ્રયાસો કરે છે, અથવા સામાન્ય કામદિનનું કાનૂની નિર્ધારણ ન કરાવી શકે તો અતિમહેનતને અંકુશમાં રાખવાના પ્રયાસો રોજી વધારા મારફત, તેઓની ઉપર લાદવામાં આવતા વધારાના શ્રમસમય પૂરતા પ્રમાણમાં જ નહિ પરંતુ તેનાથી અધિક પ્રમાણમાં રોજી વધારા મારફત, કરે છે ત્યારે તેઓ પોતાના પ્રત્યેની અને પોતાની જાતિ પ્રત્યેની કેવળ ફરજ જ બજાવે છે. તેઓ મૂડીની જુલમી હડપગીરીની કેવળ મર્યાદાઓ જ બાંધે છે. સમય એટલે માનવીય વિકાસનો અવકાશ. જે માણસને પોતાના ઉપયોગ માટે ફુરસદનો સમય ન મળતો હોય, નીંદરના કે ખાવા પીવાના કે એવા જ બીજા ખાલી શારીરિક અંતરાયોને બાદ કરતાં જેના આખા જીવનકાળને મૂડીદાર માટેનો શ્રમ જ ભરખી જતો હોય, એવો માણસ ભારવાહક પશુઓ કરતાંયે ઊતરતો ગણાય. એવો માણસ તો કેવળ પરાઈ દોલત પેદા કરતું યંત્ર જ બની રહે, તેનું તન ભાંગી જાય અને તેના મનમાંથી માણસાઈ મરી પરવારે. પરંતુ આધુનિક ઉદ્યોગનો આખો ઇતિહાસ બતાવે છે કે મૂડીને અંકુશમાં નહિ રાખવામાં આવે તો તે સમગ્ર કામદાર વર્ગને એવી અધોગતિના આખરી તબક્કાની હાલતમાં ધકેલી દેવાની અવિચારી અને નિર્દય કામગીરી કરતી જ રહેશે.

કામદિન લંબાવવાના કદમ મારફત મૂડીદાર **વધારે રોજી** ચૂકવવા છતાં **શ્રમનું મૂલ્ય** ઘટાડી શકે. રોજી વધારો શોષાતા અધિકતર શ્રમરાશિ તેમ જ તેના

પરિણામે શ્રમશક્તિના વધારે ઝડપી હ્રાસના પ્રમાણમાં ન હોય તો એમ બને. એક બીજી રીતે પણ એમ કરી શકાય. દાખલા તરીકે, મધ્યમવર્ગીય આંકડાશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે લેંકેશાયરમાં કારખાના કુટુંબોની સરેરાશ રોજી વધી છે. તેઓ ભૂલી જાય છે કે એક જ માણસના, કુટુંબના વડાના, શ્રમને બદલે હવે તો તેની પત્ની અને કદાચ ત્રણ કે ચાર બાળકોનો શ્રમ મૂડીના વિનાશક ખપ્પરમાં હોમાઈ જાય છે, અને કુટુંબમાંથી શોષી લેવાતા એકંદર વધારાના શ્રમના પ્રમાણમાં એકંદર રોજી વધારો બ ુ ઓછો છે.

જેને કારખાના કાનૂનો લાગુ થાય છે એવી તમામ ઉદ્યોગશાખાઓમાં હાલ અમલી બનેલી કામદિનની મર્યાદાઓ જેવી અમુક મર્યાદાઓ હોય તોપણ કેવળ **શ્રમના મૂલ્યનું** પુરાણું ધોરણ જાળવી રાખવા ખાતર જ રોજી વધારો આવશ્યક બની શકે. શ્રમની **તીવ્રતામાં** વધારો કરીને માણસને એવી હાલતમાં ધકેલી દેવામાં આવે કે તેને જેટલું પ્રાણરૂપ બળ અગાઉ બે કલાકમાં વાપરવું પડતું હતું એટલું હવે એક જ કલાકમાં વાપરી નાખવું પડે. જે ધંધાઓને કારખાના કાનૂનો હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા છે તેમાં યંત્રસામગ્રીની ગતિ વધારીને તેમ જ એક માણસને સંભાળવાના ચાલુ યંત્રોની સંખ્યા વધારીને અમુક હદે એમ કરી લેવામાં આવ્યું છે. શ્રમની તીવ્રતામાં વધારાનું, અથવા એક કલાકમાં કરાવવામાં આવતા શ્રમના રાશિનું, કશુંક વાજબી પ્રમાણ કામદિનની લંબાઈમાં ઘટાડા જોડે જળવાઈ રહે તોયે કામદાર જગ જીત્યો ગણાય. પરંતુ એવી મર્યાદાનો ભંગ થઈ જાય તો તે એક રીતે હાંસલ કરેલું બીજી રીતે ગુમાવી દે, દસ કલાકનો શ્રમ અગાઉના બાર કલાકના શ્રમ જેટલો જ વિનાશક બની રહે. શ્રમની વધતી જતી તીવ્રતાને અનુરૂપ રોજી વધારા માટે સંઘર્ષ લડીને કામદાર મૂડીના એવા વલણને અંકુશમાં રાખે છે ત્યારે તે તો પોતાના શ્રમના મૂલ્યઘટાડાનો અને પોતાની જાતિની પડતીનો કેવળ પ્રતિકાર જ કરે છે.

૪. તમે સૌ જાણો છો કે મૂડીવાદી ઉત્પાદન ચડતીપડતીની અમુક નિયમિત ઘટમાળાઓમાંથી ગુજરતું હોય છે. તેનાં કારણો હું અત્યારે નહિ સમજાવું. મૂડીવાદી ઉત્પાદન સ્થિરતાની, વધતા જતા ચેતનની, સમૃદ્ધિની, અતિવ્યાપારની, કટોકટીની, અને મંદતાની હાલતમાંથી ગુજરતું હોય છે. પણ્યોના બજારભાવ અને નફાના બજારદરોમાં એ તબક્કાઓને અનુરૂપ ફેરફારો થતા રહે છે, તેઓ સરેરાશથી ક્યારેક નીચે ઊતરી જાય છે અને ક્યારેક ઉપર ચડી જાય છે. આખી ઘટમાળનું પરીક્ષણ કરશો તો તમને જણાશે કે બજારભાવમાં

થતા એક પરિવર્તનનો બદલો બીજું પરિવર્તન વાળી આપતું હોય છે, અને આખી ઘટમાળને સરેરાશ રૂપમાં જોવામાં આવે તો પણ્યોના બજારભાવનું નિયમન તેઓનાં મૂલ્યોના આધારે થતું હોય છે. બજારભાવમાં મંદીના તબક્કા દરમિયાન અને ઉત્પાદનની કટોકટી તથા મંદતાના તબક્કાઓ દરમિયાન કામદારને તદ્દન બેકારીના ભોગ ન બનવું પડે તોયે તેની રોજી તો ચોક્કસ ઘટી જ જાય. તે છેતરાવા ન માગતો હોય તો તેણે બજારભાવની એવી મંદીના વખતમાં પણ મૂડીદાર જોડે વિવાદ કરવો જોઈએ કે રોજીમાં કેટલા પ્રમાણનો ઘટાડો આવશ્યક બની ગયો છે. સમૃદ્ધિના તબક્કાઓ દરમિયાન જ્યારે વધારાના નફા કરવામાં આવતા હોય ત્યારે તેણે રોજી વધારાની લડત ન ચલાવી હોય તો એક ઔદ્યોગિક ઘટમાળને સરેરાશ રૂપમાં લક્ષમાં લેતાં તેને **સરેરાશ રોજી** પણ ન મળે, અથવા તેના શ્રમનું **મૂલ્ય** પણ ન મળે. ઘટમાળના પ્રતિકૂળ તબક્કાઓની અસર તેની રોજી ઉપર આવશ્યક રૂપે પડવી જ જોઈએ પરંતુ ઘટમાળના સમૃદ્ધિના તબક્કાઓ દરમિયાન તેનો બદલો મેળવવાની વાતથી તેણે વેગળા રહેવું જોઈએ, એવી અપેક્ષા તો બેવકૂફીની આખરી હદ જેવી ગણાય. માંગ અને પુરવઠામાં નિરંતર થતી રહેતી વધઘટના પરિણામે સતત પલટાતા રહેતા બજારભાવ પરસ્પર સાટું વાળી દેતા હોય છે, અને તમામ પણ્યોનાં **મૂલ્યો** સામાન્ય રીતે સાટું વળી જવાની એવી પ્રક્રિયાના આધારે જ વસૂલ થતાં હોય છે. વર્તમાન પદ્ધતિના આધારે શ્રમ પણ બીજાં પણ્યો જેવું એક પણ્ય જ છે. એટલે તેને પણ તેના મૂલ્યને અનુરૂપ સરેરાશ કિંમત હાંસલ કરી લેવા માટે એવી જ વધઘટમાંથી ગુજરવું પડે છે. એક તરફ શ્રમને પણ્ય ગણવો અને બીજી તરફ પણ્યોની કિંમતોનું નિયમન કરનારા નિયમોથી તેને વેગળો રાખવાની કામના ધરાવવી, એ તો બેહૂદી વાત ગણાય. ગુલામને કાયમી અને નિયત ભરણપોષણ મળતું હોય છે, રોજીએ કામ કરતા કામદારને નથી મળતું. બીજું કંઈ નહિ તો એક દાખલામાં રોજી ઘટાડાનો બદલો વાળી લેવા ખાતર જ બીજા દાખલામાં રોજી વધારો હાંસલ કરવાની કોશિશ તેને કરવી પડે છે. મૂડીદારની મરજી તથા ફરમાનોને કામદાર કાયમી આર્થિક નિયમ તરીકે મૂંગે મોઢે સ્વીકારી લે તો તેને ગુલામની જિંદગીની સલામતી વગર ગુલામની જિંદગીની તમામ હાડમારીઓ વેઠવી પડે.

૫. મેં જે દાખલાઓનું પરીક્ષણ કર્યું છે—અને એ દાખલાઓનું પ્રમાણ સોમાંથી નવાણું જેટલું છે—તેમાંથી તમે જોયું કે રોજી વધારાનો સંઘર્ષ **અગાઉનાં** પરિવર્તનોને ચીલે ચીલે જ આવતો હોય છે અને ઉત્પાદનનો જથ્થો, શ્રમની

ઉત્પાદક શક્તિઓ, શ્રમનું મૂલ્ય, નાણાનું મૂલ્ય, શોષાતા શ્રમની તીવ્રતાનું પ્રમાણ, અને માંગ તથા પુરવઠાની વધઘટના આધારે તેમ જ ઔદ્યોગિક ઘટમાળના વિવિધ તબક્કાઓ જોડે સુસંગત રીતે બજારભાવમાં થતી તેજીમંદી, વગેરેમાં અગાઉ થયેલાં પરિવર્તનોનું આવશ્યક પરિણામ હોય છે. ટૂંકમાં, રોજી વધારાનો સંઘર્ષ તો મૂડીના અગાઉના કદમની વિરુદ્ધ શ્રમની પ્રતિક્રિયાઓ તરીકે જ આવતો હોય છે. રોજી વધારા માટેના સંઘર્ષનું પરીક્ષણ તમે એ બધા સંજોગોથી સ્વતંત્ર રીતે કરો, કેવળ રોજીના ફેરફારને જ લક્ષમાં લો અને જેમાંથી રોજીના ફેરફાર ઉદ્‌ભવ પામતા હોય છે એ બધાં પરિવર્તનોની અવગણના કરો, તો તમે ગલત આધારેથી શરૂ કરીને ગલત નિષ્કર્ષ જ તારવી શકો.

૧૪. મૂડી અને શ્રમ વચ્ચેનો સંઘર્ષ અને તેનાં પરિણામો

૧. મેં બતાવ્યું કે રોજી ઘટાડા સામે કામદારોનો સમય સમયનો પ્રતિકાર અને રોજી વધારો હાંસલ કરવાના તેમના સમય સમયના પ્રયાસો રોજીની પદ્ધતિના અવિભાજ્ય અંગરૂપ છે, અને તેનું નિર્ધારણ એ હકીકતના આધારે જ થાય છે કે શ્રમ પણ્યોની અંદર સમાવિષ્ટ થઈ જતો હોય છે અને એટલે કિંમતોની સામાન્ય વધઘટનું નિયમન કરનારા નિયમો તેને પણ લાગુ થતા હોય છે. મેં વધુમાં બતાવ્યું કે રોજીમાં સામાન્ય વધારાના પરિણામે નફાના સામાન્ય દરમાં ઘટાડો થાય છે પરંતુ પણ્યોની સરેરાશ કિંમતો ઉપર અથવા તેઓનાં મૂલ્યો ઉપર તેની કશી અસર પડતી નથી. હવે અંતમાં એવો સવાલ ઊભો થાય છે કે મૂડી અને શ્રમ વચ્ચેના આ અવિરત સંઘર્ષમાં શ્રમની સફળતાની શક્યતા કેટલી છે.

હું સામાન્યીકરણ ટાંકીને જવાબ આપી શકું અને કહી શકું કે બીજાં બધાં પણ્યોની જેમ જ શ્રમની બાબતમાં પણ તેનો **બજારભાવ** લાંબા ગાળા દરમિયાન તેના **મૂલ્યને** અનુરૂપ બની જશે, એટલે કામદારને તો તમામ ચડતીપડતીઓ છતાં અને ગમે તેવી કોશિશો છતાં સરેરાશ રૂપમાં તેના શ્રમનું મૂલ્ય જ મળશે. શ્રમનું મૂલ્ય શ્રમશક્તિના મૂલ્યમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે, અને શ્રમશક્તિના મૂલ્યનું નિર્ધારણ તેની જાળવણી તથા પુનરુત્પાદન માટે આવશ્યક બનતી જરૂરિયાતની ચીજોના મૂલ્યના આધારે થાય છે. અને જરૂરિયાતની ચીજોના એ મૂલ્યનું નિયમન અંતમાં તેઓના ઉત્પાદન માટે જરૂરી શ્રમરાશિના આધારે થાય છે.

પરંતુ અમુક વિશિષ્ટ લક્ષણોને કારણે **શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય** અથવા **શ્રમનું મૂલ્ય** બીજાં બધાં પણ્યોનાં મૂલ્યોથી જુદું પડે છે. શ્રમશક્તિનું મૂલ્ય બે તત્ત્વોનું બનેલું હોય છે—તેમાંથી એક તો કેવળ શારીરિક અને બીજું ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક હોય છે. તેની **આખરી મર્યાદાનું** નિર્ધારણ **શારીરિક** તત્ત્વથી થાય છે, એટલે કે કામદાર વર્ગની જાળવણી તથા પુનરુત્પાદન માટે, તેની વસ્તુગત હયાતી ચાલુ રાખવા માટે, ગુજરા તથા સંખ્યાવૃદ્ધિમાં તદ્દન અનિવાર્ય જરૂરિયાતની ચીજો તેને મળવી જ જોઈએ. એટલે એ અનિવાર્ય જરૂરિયાતની ચીજોનું **મૂલ્ય શ્રમના મૂલ્યની** અંતિમ મર્યાદા બની રહે છે. બીજી તરફ, કામદિનની લંબાઈ પણ આખરી સીમાઓ વડે બંધાયેલી હોય છે, જોકે એ સીમાઓ ખૂબ લવચીક હોય છે. શ્રમ કરનારા આદમીની શારીરિક તાકાત તેની અંતિમ મર્યાદા અંકિત કરે છે. તેના પ્રાણરૂપ બળોનો વાપર જો અમુક પ્રમાણથી વધી જાય તો એ બળોને રોજ રોજ નવેસરથી કામે ન લગાડી શકાય. પરંતુ મેં કહ્યું તેમ એ મર્યાદા ખૂબ લવચીક છે. એક પછી એક ઝડપથી આવતી રોગિષ્ઠ અને ટૂંકા આયુવાળી પેઢીઓ શ્રમબજારમાં જોરાવર દિર્ઘાયુ પેઢીઓ જેટલો જ પુરવઠો ચાલુ રાખી શકે.

દરેક દેશમાં શ્રમના મૂલ્યનું નિર્ધારણ કેવળ શારીરિક તત્ત્વ ઉપરાંત **પરંપરાગત જીવનધોરણના આધારે** થાય છે. લોકોની જિંદગી કેવળ શારીરિક હયાતીની જ બાબત નથી હોતી પરંતુ જે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં તેઓ મુકાયા તથા ઊછરતા હોય તેમાંથી ઉદ્‌ભવ પામતી અમુક જરૂરિયાતોના સંતોષની બાબત પણ હોય છે. અંગ્રેજ જીવનધોરણ ગબડીને આઈરિશ જીવનધોરણ જેવું અને જર્મન ખેડૂતનું જીવનધોરણ લિવોનિયન ખેડૂતના જીવનધોરણ જેવું બની જઈ શકે. આ સંબંધમાં ઐતિહાસિક પરંપરા અને સામાજિક રિવાજોની અગત્યની ભૂમિકા વિશે તમે **મિસ્ટર થોર્નટનની 'અતિવસતિ'** અંગેની કૃતિમાંથી જાણી શકશો. તેમાં તેમણે બતાવ્યું છે કે ઇંગ્લૅંડના વિવિધ ખેતીવાડી વિસ્તારોમાં ખેતગુલામીથી મુક્તિના વખતે જે વધુ કે ઓછા સાનુકૂળ સંજોગો ઉપસ્થિત હતા તેને વધુ કે ઓછો અનુરૂપ તફાવત એ વિસ્તારોની રોજીમાં આજે પણ જોવા મળે છે.

શ્રમના મૂલ્યમાં દાખલ થતા એ ઐતિહાસિક અથવા સામાજિક તત્ત્વને વિસ્તારી શકાય, સંકોચી શકાય, અથવા તદ્દન ખતમ પણ કરી શકાય અને તેના પરિણામે **શારીરિક મર્યાદા** સિવાય બીજું કશું જ બાકી ન રહે. રીઢો કરવેરાખાઉ અને હરામની કમાઈનો ઉસ્તાદ બુઢ્ઢો જ્યોર્જ રોઝ કહેતો તેમ આપણા પવિત્ર

ધર્મનાં સુખસગવડને ફ્રેંચ પાખંડીઓના હલ્લાથી બચાવવા માટે શરૂ કરવામાં આવેલા **જેકોબિન વિરોધી** જંગ દરમિયાન, ઈમાનદાર અંગ્રેજ ખેડૂતોએ — તેઓ અંગેની ખૂબ માયાળુ છણાવટ અમે પાછલા વિભાગોમાં કરી ચૂક્યા છીએ — ખેતમજૂરોની રોજી ઘટાડીને કેવળ **શારીરિક ન્યૂનતમથી** પણ ઓછી કરી નાખેલી, પરંતુ જાતિની શારીરિક હયાતી ટકાવી રાખવા માટે આવશ્યક બાકીના હિસ્સાની ખોટ **ગરીબ કાનૂનો*** વડે પૂરી દીધી હતી. એ તો રોજીએ કામ કરતા મજૂરને ગુલામમાં પલટાવી નાખવાની અને શેક્સપિયરના મગરૂર ખેતરધણીઓને કંગાલોમાં પલટાવી નાખવાની ભવ્ય રીત હતી.

વિવિધ દેશોમાં પ્રચલિત રોજીનાં ધોરણો અથવા શ્રમમૂલ્યોની સરખામણી કરશો, અને એક જ દેશના વિવિધ ઐતિહાસિક યુગોમાં પ્રચલિત રોજીનાં ધોરણો અથવા શ્રમમૂલ્યોની સરખામણી કરશો, તો તમને જણાશે કે બીજા બધાં પણ્યોનાં મૂલ્યોને અચલ રહેતાં ધારી લઈએ તોપણ **શ્રમનું મૂલ્ય** તો અચલ નહિ પરંતુ પલટાતું પરિમાણ હોય છે.

એવી જ એક બીજી સરખામણી કરી જોશો તો સાબિત થઈ જશે કે **નફાના કેવળ બજારદરો** જ નહિ પરંતુ **સરેરાશ દરો** પણ બદલાતા રહેતા હોય છે.

પરંતુ **નફાઓની** બાબતમાં તેઓનું **ન્યૂનતમ** પ્રમાણ નિર્ધારિત કરનારો કોઈ નિયમ અસ્તિત્વમાં નથી. આપણે કહી ન શકીએ કે નફામાં ઘટાડાની અંતિમ મર્યાદા કેટલી છે. એવી મર્યાદા આપણે કેમ નક્કી નથી કરી શકતા? કારણ કે આપણે **ન્યૂનતમ** રોજી નક્કી કરી શકીએ છીએ પરંતુ **અધિકતમ** રોજી નક્કી નથી કરી શકતા. આપણે તો કેવળ એટલું જ કહી શકીએ કે કામદિનની મર્યાદાઓ નિર્ણીત હોય તો **નફાનું અધિકતમ** પ્રમાણ **શારીરિક દૃષ્ટિએ રોજીના ન્યૂનતમ** પ્રમાણને અનુરૂપ હોય છે, અને રોજી નિર્ણીત હોય તો **નફાનું અધિકતમ** પ્રમાણ કામદિનની લંબાઈમાં કામદારનાં શારીરિક બળો જોડે સુસંગત રહે એટલા વધારાને અનુરૂપ હોય છે. એટલે શારીરિક દૃષ્ટિએ રોજીનું ન્યૂનતમ પ્રમાણ અને શારીરિક દૃષ્ટિએ કામદિનની લંબાઈનું અધિકતમ પ્રમાણ નફાના અધિકતમ પ્રમાણની મર્યાદાઓ બની રહે છે. સ્પષ્ટ છે કે **નફાના અધિકતમ**

---

* ઇંગ્લેંડમાં સોળમી સદીથી અમલમાં રહેલા ગરીબો અંગેના કાનૂનો મુજબ, તાલુકા કે મહાલ જેવા પ્રત્યેક વિસ્તારમાં, ગરીબોની મદદ માટે ખાસ કર વસૂલ કરવામાં આવતો હતો. જે લોકો પોતાનું તથા પોતાના પરિવારોનું ગુજરાન ન ચલાવી શકે તેઓને ગરીબોની રાહત માટેના ભંડોળમાંથી મદદ મળતી. — સં.

દરની એ બે મર્યાદાઓ વચ્ચે બહોળા પાયાના ફેરફારની ગુંજાશ રહે છે. તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ નક્કી કરવાનો ફેંસલો તો કેવળ મૂડી અને શ્રમ વચ્ચેના સતત સંઘર્ષ મારફત જ થાય છે. મૂડીદાર રોજીને શારીરિક દૃષ્ટિએ ન્યૂનતમ પ્રમાણ સુધી ઘટાડી નાખવાનું તેમ જ કામદિનને શારીરિક દૃષ્ટિએ અધિકતમ પ્રમાણ સુધી લંબાવી દેવાનું વલણ સતત રાખે છે, અને કામદાર એથી ઊલટી દિશામાં અવિરત દબાણ ચાલુ રાખે છે.

એ બાબત હરીફોની પોતપોતાની શક્તિઓનો સવાલ બની જાય છે.

૨. ઈંગ્લૅંડમાં **કામદિનની મર્યાદા બાંધવાની** વાત લઈએ તો બીજા બધા દેશોની જેમ જ ઈંગ્લૅંડમાં પણ તેનું નિર્ધારણ **વિધાનાત્મક દખલગીરી** સિવાય બીજી કોઈ રીતે કદી નથી થયું. બહારથી કામદારોના સતત દબાણ વગર એવી દખલગીરી કદી થઈ જ ન હોત. કામદારો અને મૂડીદારો વચ્ચેની ખાનગી પતાવટ મારફત એવું પરિણામ કોઈ રીતે ન જ સાધી શકાયું હોત. **સામાન્ય રાજકીય કદમની** એ જરૂરિયાત જ સાબિતી પૂરી પાડી દે છે કે કેવળ આર્થિક કદમની દૃષ્ટિએ તો મૂડી જ વધારે બળવાન પક્ષ છે.

શ્રમના મૂલ્યની મર્યાદાઓની વાત લઈએ તો તેના વસ્તુગત નિર્ધારણનો આધાર હંમેશાં પુરવઠા અને માંગ ઉપર હોય છે, અર્થાત્ મૂડી તરફથી શ્રમની માંગ અને કામદારો તરફથી શ્રમના પુરવઠા ઉપર હોય છે. વસાહતી દેશોમાં પુરવઠા અને માંગનો નિયમ કામદારોની તરફેણમાં કામગીરી બજાવે છે. એટલે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં રોજીનું ધોરણ પ્રમાણમાં ઊંચું છે. મૂડી ગમે તેટલી કોશિશો કરે તોપણ ત્યાં રોજીએ કામ કરતા મજૂરો સ્વતંત્ર સ્વાશ્રયી ખેડૂતોમાં પલટાઈ જવાની અવિરત પ્રક્રિયાના પરિણામે શ્રમબજારને નિરંતર ખાલી થઈ જતું તે અટકાવી શકતી નથી. અમેરિકી લોકોના ખૂબ મોટા હિસ્સાના સંબંધમાં રોજીએ કામ કરતા મજૂરની સ્થિતિ તો કેવળ અજમાયશના ગાળાની હોય છે અને તેઓ લાંબી કે ટૂંકી અવધિ પછી તેને ચોક્કસ તજી દેતા હોય છે.* એવી વસાહતી હાલતમાં સુધારો આણવાના ઈરાદે પિતૃભાવી બ્રિટિશ સરકારે

---

*જુઓ «*Capital*», ગ્રંથ ૧, પ્રકરણ ૩૩, પૃષ્ઠ ૭૬૫, ટિપ્પણી ૧: "અમે અહીંયાં ખરી વસાહતોની, મુક્ત વસાહતીઓ જ્યાં જઈને વસી ગયા છે એવી અણખેડી જમીનની, વાત કરીએ છીએ. આર્થિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યો હજી યુરોપની વસાહત જ છે. એ ઉપરાંત, જ્યાં ગુલામીની નાબૂદીના પરિણામે અગાઉની પરિસ્થિતિ તદ્દન પલટાઈ ગઈ

આધુનિક વસાહત સંઘટન સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાતો સિદ્ધાંત થોડા વખત માટે સ્વીકારી લીધો. રોજીએ કામ કરતા મજૂરને અતિ વેગે સ્વતંત્ર ખેડૂતમાં પલટાઈ જતો અટકાવવા માટે વસાહતી જમીનની કિંમત કૃત્રિમ રીતે ઊંચી બાંધવાની જોગવાઈ એ સિદ્ધાંતમાં કરવામાં આવી હતી.

પરંતુ હવે આપણે પુરાણા સભ્ય દેશોની વાત લઈએ કે જ્યાં ઉત્પાદનની સમગ્ર પ્રક્રિયાની ઉપર મૂડીનું વર્ચસ્વ કાયમ છે. દાખલા તરીકે, ઇંગ્લેંડમાં ૧૮૪૯થી ૧૮૫૯ દરમિયાન ખેતીવાડીમાં રોજી વધારાની વાત લઈએ. તેનું પરિણામ કેવું આવ્યું? આપણા મિત્ર વેસ્ટને ખેડૂતોને જેમ કરવાની સલાહ આપી હોત તેમ તેઓ કરી શક્યા નહિ, તેઓ ઘઉંનું મૂલ્ય ન વધારી શક્યા અને ઘઉંનો બજારભાવ પણ ન વધારી શક્યા. એથી ઊલટું, તેમને ઘટાડા સ્વીકારી લેવા પડયા. પરંતુ એ અગિયાર વરસો દરમિયાન તેમણે ખેતીવાડીમાં જાતજાતની યંત્રસામગ્રી દાખલ કરી, અધિક વૈજ્ઞાનિક રીતો અપનાવી, ખેડલાયક જમીનના અમુક હિસ્સાને ચરાણમાં પલટાવી નાખ્યો, ખેતરોનાં કદવિસ્તાર વધાર્યાં, તેની સાથે સાથે ઉત્પાદનના પાયાનું વિસ્તરણ કર્યું, અને એ બધી તથા બીજી પ્રક્રિયાઓના પરિણામે ઉત્પાદક શક્તિમાં થયેલા વધારા મારફત શ્રમની માંગ ઘટાડીને ખેતીવાડીની વસતિમાં ફરી વાર અમુક પ્રમાણમાં ફાલતુ હિસ્સો ઊભો કરી દીધો. પુરાણા થાળે પડી ગયેલા દેશોમાં રોજી વધારા સામે મૂડીની વેગીલી કે મંદ પ્રતિક્રિયા એવી સામાન્ય રીતે થાય છે. રિકાર્ડોએ ઉચિત જ જણાવ્યું છે કે યંત્રસામગ્રી શ્રમની સામે સતત હરીફાઈ કરતી હોય છે, અને ઘણી વાર તો શ્રમની કિંમત અમુક ઊંચાઈએ પહોંચી જાય ત્યારે જ યંત્રસામગ્રી દાખલ કરવાનું શક્ય બને છે, પરંતુ યંત્રસામગ્રીનો ઉપયોગ તો શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓ વધારવાની ઘણી રીતોમાંની જ કેવળ એક રીત છે. સામાન્ય શ્રમને પ્રમાણમાં ફાલતુ બનાવી દેનારો એ વિકાસ જ બીજી તરફ કુશળ શ્રમને સરળ બનાવી દે છે અને એ રીતે તેનું મૂલ્ય ઘટાડી નાખે છે.

એ જ નિયમ એક બીજા રૂપે પ્રચલિત છે. શ્રમની ઉત્પાદક શક્તિઓનો વિકાસ થતાં, રોજીનો દર પ્રમાણમાં ઊંચો હોવા છતાં પણ, મૂડીના સંચયને

છે એવા વાડીવજીફા પણ એ જ પ્રકારમાં સામેલ છે." વસાહતી દેશોમાં દરેક ઠેકાણે જમીનને બળજબરીથી ખાનગી મિલકતમાં પલટાવી નાખવામાં આવી છે એટલે ત્યાં રોજીએ કામ કરતા કામદારો માટે સ્વાશ્રયી ઉત્પાદકો બનવાની શક્યતા ખતમ થઈ ગઈ છે.—સં.

પ્રવેગ મળે છે. એટલે, **ઍડમ સ્મિથના** જમાનામાં જ્યારે આધુનિક ઉદ્યોગ હજુ શિશુકાળમાં હતો ત્યારે તેણે તારવણી કરી હતી તેમ આપણે તારવણી કરી શકીએ કે મૂડીનો પ્રવેગિત સંચય કામદારના શ્રમની વધતી જતી માંગ ઊભી કરીને પલ્લું ચોક્કસ કામદારની તરફેણમાં નમાવી દે જ. ઘણા સમકાલીન લેખકોએ એ જ દૃષ્ટિબિંદુના આધારે આશ્ચર્ય અનુભવ્યું છે કે ગત વીશ વરસો દરમિયાન અંગ્રેજ મૂડી અંગ્રેજ વસતિ કરતાં ઘણી વધારે ઝડપે વધી હોવા છતાં રોજીમાં અધિક વધારો નથી થયો. પરંતુ સંચયની વૃદ્ધિની સાથે સાથે **મૂડીના સંઘટનમાં વૃદ્ધિશીલ પરિવર્તન** થતું રહે છે. એકંદર મૂડીનો જે હિસ્સો સ્થાયી મૂડી, યંત્રસામગ્રી, કાચો માલ, અને તમામ શક્ય રૂપોનાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો બનેલો હોય છે તે રોજીમાં અથવા શ્રમની ખરીદીમાં રોકાયેલા બીજા હિસ્સાની સરખામણીએ અધિકાધિક વધતો જાય છે. આ નિયમનું વધતું કે ઓછું ચોક્કસ નિરૂપણ મિસ્ટર બાર્ટન, રિકાર્ડો, સિસ્મોન્દી, પ્રોફેસર રિચાર્ડ જોન્સ, પ્રોફેસર રામસે, શેર્બુલ્યે, તથા બીજાઓએ કર્યું છે.

મૂડીનાં એ બે તત્ત્વોનું મૂળ પ્રમાણ એક સામે એકનું રહ્યું હોય તો ઉદ્યોગની પ્રગતિ દરમિયાન પાંચ સામે એકનું થઈ જાય, અને તેમાં ઉત્તરોત્તર એ પ્રકારનો ફેર પડતો રહે. કુલ ૬૦૦ની મૂડીમાંથી ઓજારો, કાચો માલ, વગેરેમાં ૩૦૦નું અને રોજીમાં ૩૦૦નું રોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય તો ૩૦૦ કામદારોને બદલે ૬૦૦ કામદારોની માંગ ઊભી કરવા માટે કુલ મૂડીને કેવળ બમણી કરવી પડે. પરંતુ કુલ ૬૦૦ની મૂડીમાંથી યંત્રસામગ્રી, માલ, વગેરેમાં ૫૦૦નું અને રોજીમાં માત્ર ૧૦૦નું રોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય તો ૩૦૦ કામદારોને બદલે ૬૦૦ કામદારોની માંગ ઊભી કરવા માટે મૂડીને ૬૦૦થી વધારીને ૩૬૦૦ કરી નાખવી પડે. એટલે ઉદ્યોગની પ્રગતિ દરમિયાન મૂડીના સંચયની જોડે શ્રમની માંગનો મુદ્દલ મેળ રહેતો નથી. શ્રમની માંગ વધે છે ખરી, પરંતુ મૂડીની વૃદ્ધિની સરખામણીએ સતત ઘટતા જતા પ્રમાણમાં વધે છે.

આ થોડાક નિર્દેશો એટલું બતાવવા માટે પૂરતા થશે કે આધુનિક ઉદ્યોગનો વિકાસ જ પલ્લાને કામદારની વિરુદ્ધ મૂડીદારની તરફેણમાં ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે નમાવતો જ રહે, અને તેના પરિણામે મૂડીવાદી ઉત્પાદનનું સામાન્ય વલણ રોજીના સરેરાશ ધોરણને ઊંચે લઈ જવાનું નહિ પણ નીચે ઉતારી નાખવાનું અથવા **શ્રમના મૂલ્યને** નીચે ધકેલીને લગભગ તેની **ન્યૂનતમ મર્યાદાએ** પહોંચાડી દેવાનું હોય છે. વર્તમાન પદ્ધતિમાં **બાબતોનું વલણ** એવું હોવાથી, એમ કહેવાનો કશો અર્થ છે ખરો કે કામદાર વર્ગે મૂડીની તરાપો સામેનો પ્રતિકાર તજી દેવો

જોઈએ અને તેમની જિંદગીમાં અલ્પકાલીન સુધારો હાંસલ કરવાના ક્વચિત અવસરોનો પૂરો લાભ ઉઠાવવાના પ્રયાસો તેમણે છોડી દેવા જોઈએ? કામદારો એમ કરે તો તેઓ અધોગતિમાં ધકેલાઈ જઈને છુટકારાની કશી આશા વગરના ભાંગી પડેલા કંગાલોનો એક જ સમતલ સમુદાય બની જાય. મારી માન્યતા મુજબ મેં બતાવી આપ્યું છે કે રોજીના ધોરણ માટેના તેમના સંઘર્ષો તો રોજીની આખી પદ્ધતિથી અળગી ન પાડી શકાય એવી ઘટનાઓ છે, વધારે રોજી હાંસલ કરવાના તેમના ૧૦૦માંથી ૯૯ પ્રયાસો કેવળ શ્રમનું અમુક મૂલ્ય જાળવી રાખવાના જ પ્રયાસો હોય છે, અને પોતાને પણ્યો તરીકે વેચવા પડવાની તેમની હાલતમાં તેમની પોતાની કિંમત અંગે મૂડીદાર જોડે રકઝકની આવશ્યકતા અંગભૂત છે. તેઓ મૂડી સામેના રોજના ઘર્ષણમાં કાયરતાથી નમતું મૂકી દે તો કોઈ પણ વધારે મોટું આંદોલન શરૂ કરવા ચોક્કસ નાલાયક સાબિત થઈ જાય.

તેની સાથે સાથે, અને રોજીની પદ્ધતિમાં સંડોવાયેલી સામાન્ય દાસતાથી સાવ સ્વતંત્ર રીતે, કામદાર વર્ગે રોજબરોજના એ સંઘર્ષોની અંતિમ કામગીરી અંગે મનમાં અતિશયતાભર્યા ખ્યાલો ન બાંધવા જોઈએ. તેમણે ભૂલવું ન જોઈએ કે તેમની લડત પરિણામો સામેની છે પરંતુ એ પરિણામો પેદા કરતાં કારણો સામેની નથી, તેઓ અધોગતિની દિશાનો વેગ ઢીલો પાડી રહ્યા છે પરંતુ દિશા સમૂળી પલટાવી નથી રહ્યા, તેઓ રોગને મટાડી નથી રહ્યા પરંતુ કેવળ રાહતનાં ઓસડિયાં અજમાવી રહ્યા છે. એટલે તેમણે મૂડીની અણથંભ તરાપો અથવા બજારમાં થતાં પરિવર્તનોમાંથી નિરંતર ફૂટી નીકળતી એ અનિવાર્ય છાપામાર ઝપાઝપીઓમાં તદ્દન ખોવાઈ ન જવું જોઈએ. તેમણે સમજી લેવું જોઈએ કે વર્તમાન પદ્ધતિ તેમની ઉપર તમામ હાડમારીઓ લાદતી હોવા છતાં, સાથે સાથે સમાજના આર્થિક પુનર્નિર્માણ માટે જરૂરી **ભૌતિક પરિસ્થિતિ** તેમ જ **સામાજિક રૂપો** પણ પેદા કરે છે. તેમણે તેમના ઝંડા ઉપર '**વાજબી રોજિંદા કામની વાજબી રોજિંદી રોજી!**' જેવા **જૂનવાણી** મુદ્રાલેખને બદલે '**રોજીની પદ્ધતિની નાબૂદી!**' જેવું **ક્રાંતિકારી** સંકેતસૂત્ર અંકિત કરવું જોઈએ.

વિષયને ઉચિત ન્યાય કરવા માટે મારે કરવા પડેલા આ ખૂબ લાંબા અને મને લાગે છે કે કદાચ કંટાળાજનક નિરૂપણ પછી અંતમાં હું નીચેના ઠરાવો રજૂ કરું છું:

એક. રોજીના દરમાં સામાન્ય વધારાના પરિણામે નફાનો સામાન્ય દર ઘટે પરંતુ બહોળી દૃષ્ટિએ જોતાં તેની કશી અસર પણ્યોની કિંમતો ઉપર ન પડે.

બે. મૂડીવાદી ઉત્પાદનનું સામાન્ય વલણ રોજીના સરેરાશ ધોરણને ઊંચે લઈ જવાનું નહિ પણ નીચે ઉતારી નાખવાનું હોય છે.

ત્રણ. કામદાર મંડળો મૂડીની તરાપો સામેના પ્રતિકારનાં કેંદ્રો તરીકે સારી કામગીરી બજાવે છે. તેઓ પોતાની તાકાતના બેસમજ ઉપયોગની ખામી આંશિક રૂપમાં ધરાવે છે. તેઓની સામાન્ય ખામી એ છે કે તેઓ પોતાને વર્તમાન પદ્ધતિનાં પરિણામો સામેની છાપામાર લડાઈ પૂરતાં જ મર્યાદિત રાખે છે, એ પદ્ધતિને સાથે સાથે પલટાવી નાખવાની કોશિશ કરતાં નથી, તેઓ પોતાનાં સંગઠિત બળોને કામદાર વર્ગની કાયમી મુક્તિ માટે, અર્થાત્ રોજીની પદ્ધતિની સદંતર નાબૂદી માટે, ઉચ્ચાલક તરીકે વાપરતાં નથી.

માર્ક્સે આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર
મંડળની બે બેઠકોમાં,
૧૮૬૫ના જૂનની ૨૦ અને
૨૭મી તારીખે, કરેલું પ્રવચન
મૂળ અલગ પુસ્તિકા રૂપે ૧૮૯૮માં
લંડનમાં પ્રકાશિત

માર્ક્સના રિપોર્ટની મૂળ
હસ્તપ્રત જોડે સરખાવી
જોવામાં આવેલી અંગ્રેજી
આવૃત્તિ પરથી ગુજરાતીમાં
અનૂદિત

નામ નિર્દેશિકા

ન્યુમૅન, ફ્રાન્સિસ વિલિયમ (૧૮૦૫-૧૮૯૭)—અંગ્રેજ ભાષાશાસ્ત્રી અને વૃત્તાવિવેચક.—૧૫.

ફ

ફ્રૅંકલિન, બેન્જામિન (૧૭૦૬-૧૭૯૦)—અમેરિકાનો વિખ્યાત રાજકારણી અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન.—૩૧.

બ

બાર્ટન, જોન (૧૮મી સદીના અંત અને ૧૯મી સદીનો આરંભમાં)—અંગ્રેજ મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રી.—૬૩.

મ

મેનેનિયસ આગ્રિપ્પા (ઈ. સ. પૂર્વ ૪૯૩માં મૃત્યુ)—પ્રાચીન રોમનો ઉમરાવ.—૧૦.

માલ્થુસ, થોમસ રોબર્ટ (૧૭૬૬-૧૮૩૪)—અર્થશાસ્ત્રી, અંગ્રેજ પાદરી; તેણે એમ સાબિત કરવાની કોશિશ કરી કે અતિવસતિ અને કામદારોના નીચા જીવનધોરણ માટે કારણભૂત બાબત શોષણની સામાજિક પદ્ધતિની નહિ પરંતુ પ્રકૃતિના નિયમોની છે.—૫૪.

મોર્ટન, જોન ચાલ્મેર્જ (૧૮૨૧-૧૮૮૮)—અંગ્રેજ કૃષિવિદ.—૧૭.

ય

યૂર, ઍન્ડ્રૂયુ (૧૭૭૮-૧૮૫૭)—અંગ્રેજ રસાયણશાસ્ત્રી, સાધારણ કક્ષાનો અર્થશાસ્ત્રી.—૧૪, ૧૫.

ર

રામસે, જ્યોર્જ (૧૮૦૦-૧૮૭૧)—અંગ્રેજ મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રી.—૬૩.

રિકાર્ડો, ડૅવિડ (૧૭૭૨-૧૮૨૩)—અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી, ક્લાસિકલ મૂડીવાદી રાજકીય અર્થશાસ્ત્રના વિખ્યાત પ્રતિનિધિઓમાંનો એક.—૨૮, ૬૨, ૬૩.

વાચકોને

અમારા આ પ્રકાશનના વસ્તુ, ભાષા, રંગરૂપ તથા છપાઈ જેવા પ્રત્યેક અંગ વિશે આપના અભિપ્રાયો મેળવતાં અમને અત્યંત આનંદ થશે. નવાં પ્રકાશનો વિશે આપનાં સલાહસૂચનોનું અમારા કાર્યાલયમાં સાભાર સ્વાગત થશે.

પ્રગતિ પ્રકાશન
૨૧ ઝુબોવ્સ્કી બૂલવાર,
મોસ્કો (સોવિયેત સંઘ)

К. МАРКС

ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА, ЦЕНА И ПРИБЫЛЬ

на языке гуджарати